KERESZTÉNY MAGVETŐ
LXIV. ÉVF. 1932. NOVEMBER–DECEMBER 6. FÜZET

Arany János.

Embert és helyzetet aligha jellemzett még valaki valaha találóbban, mint Petőfi Aranyt Toldija olvasásakor: „Ki és mi vagy, hogy így tenger mélységiből egyszerre bukkansz ki?" Hogy ki és mi az az Arany János, azon most, halálának félszázados évfordulóján is törheti a fejét a kritika. Arany ma is a régi, Arany ma sem állja a kritika szokásos méretezéseit. Minden elmélet rögtön csődöt mond, mihelyt akár a szokott pedantéria tanáros collstokkjával, akár a collstokktalan ifjú titánok tanárevő handabandázásával méricskéli, s faj-, idő-, kor-, környezet-, miliő-, meg nemmiliő-elmélet számbavételéből, vagy minden számbavételt eleve ostobaságnak bélyegző szabadúszással próbálja innen vagy onnan eredeztetni s úgy valahogy megmagyarázni és megértetni Arany Jánosban a kivételesen nagy és maradandó értéket. Hát nem egykönnyen érteti meg.

Aranynál annyira hétköznapi minden, annyira nincs mellette, körülötte és benne semmi mutatós kiváltságosság, rendkivüliség és csodaszerűség, mintha a természet egyenesen azt akarta volna Aranyban elénkbe tárni, hogy az igazi nagyszerűség nem annyira a rendkivüliben, a különlegesben, mint inkább a mindennapiban van: az acélos búza a csoda és nem az azalea meg az aloé, a száz kövér gulya a természet igazi remeklése s nem az egy-két kiváltságos ötlábú borjú.

A bibliai példázat a magvetőről etikai mélységgel és határozottsággal megjósolja az ide vagy oda hullott magvak sorsát, de csak alig sejteti a magvetés, minden magvetés tragikumát, mert nem szól arról, milyen pazar magelszórást rendez az a másik magvető, a természet. A szél fúj, senki se tudja, honnan, senki se tudja, miért, s mennyi drága virágpornak kell meddőn tovaszállnia, hogy egy-egy élet megfoganhasson. Kiszámithatatlan

véletlenek törvényszerű játéka az élet, az életben az ember s az emberben főleg az embernek az a fajtája, amelyikről azt szokták mondani, hogy *nascitur*, a költő.

Arany Jánosnál mintha ez az örökérvényűnek hitt axioma se válnék be. Egy csomó hébe-hóba elkövetett „irodalmi dilettánskodás" után egyszerre Toldi! Egy jelentéktelennek látszó, sőt valóban is jelentéktelen „hallgati ember" az alföldi homokban, aki mert ifjúkori fellengző álmait egy lelkiismeret-mardosó éjtszakán önzésnek és megtévedésnek látja, szigorú önkritikát, itéletet tart multja és ábrándjai fölött s van ereje mindent letörölni, csakhogy egy szegény vak embernek gyámola lehessen. Egy született titán, ki a titánkodás ifjú éveit a képzelhető legnagyobb szellemi szürkeségben tölti, civakodó hajdúivadékok tyúkpereit igazítja, aktákat körmöl, pityókát kapál, paticsfalat tapasztgat, civiskedik az igazi civisek gaudiumára. Egy belülről és magából nőni és érni szerető (és tudó) szerény bibliai mustármag, kinek egyetlen ablaka a világosság felé egy igen-igen közepes tehetségű kollegiumi ismerőse, akitől olykor-olykor könyveket s egy egy kicsi buzdítást kap: látod, Jankó, te is vinnéd valamire, ha nekifognál. Mintha a feleki kaptató biztatgatná a Himaláját, hogy: nyújtózz, kurta! S a kurta szerényen és hálásan meg is fogadja, nyújtózkodik. Hát meg lehet ezt érteni?

Emerson mondja, hogy lángészt nem szül a természet anélkül, hogy titkát valakivel ne közölné. Lehet. Csakhogy az a valaki legtöbbször maga a „lángész". Oh, a természet tud gondoskodni róla, hogy titkai ne maradjanak kibeszéletlenül, jóra bízta. Azért van annyi félreismert lángész. *Nur die Lumpen sind bescheiden* s hosszú haj és túltengő önérzet a zseni legbiztosabb ismertetőjelei, míg az élhetetlen szerénység rendszeriut valóban is a jelentéktelenség takarója. Aki maga se tartja sokra magát, mástól ugyan várhatja. Egy bámulója legalább legyen az embernek, saját maga. Milyen ritka kivétel ebben az önmagával eltelt, tülekedő világban az Arany János élhetetlen szerénysége és érvényesülni nehezen tudó nehézkessége. Az ilyen emberek jóakaróik szemében is lusták és tétlenek. „Nem dolgoznak", mert nem azt dolgozzák, amit várnak tőlük. Mert nem bíznak magukban s nem értékelik túl a maguk erejét, „ambiciónélküliek". Az ilyen ember csak akkor vágja ki a rezet, ha valami külső erő lódít egyet rajta. Csak

akkor ágál a fórumon, ha kell, ha muszáj, ha lelkiismeretbeli kötelesség. Ennél édesebb és lelkiismeretesebb noszogató már csak a már eljegyzett Múzsa feledhetetlen csókjának az íze lehet. De a csók szubjektiv ízének a taglalását akkor se viszi világ elé, akkor sem üti dobra, akkor is megtartja a maga kibeszélhetetlen kebli ügyének. Szerelem dolgában szemérmes, mint a fajtája.

Embernek és írónak ilyen egyszerű és igénytelen Arany János. Ebben rokon ő a legnagyobb művésszel, a természettel. Ezért van művei közt annyi befejezetlen torzó, ezért van pályáján annyi látszólagos megrekedés. Ezért sikkadt el az ő fiatalsága, de ezért *örök* az ő fiatalsága, de ezért a legmagyarabb, legjellegzetesebb és legegyénibb költészet az ő sose titánkodó erőfeszítése. Ezért a leglelkiismeretesebb és legöntudatosabb művésze ő a maga mesterségének.

A Keresztény Magvető olvasóit azonban bizonyára az érdekli elsősorban Aranyban, állt-e valaha s ha igen, milyen viszonyban, velünk és a mieinkkel? Erre várnak itt tőlem feleletet. Természetesen nem afféle dogmaízű felekezetiességre gondolok. Erre hiába is gondolnék. A költészetnek a mult században, hál' Istennek, már nincs semmi felekezeties íze. Az Arany kora nemes liberálizmusban saját magán túllicitál s mi, unitáriusok, talán sose leszünk többé olyan rokonszenvesek az irodalmi közvélemény berkeiben, mint ezekben az aranjuezi szép napokban, mikor a Székelykő ormáról naponként kétszer szétömlő világosságot egy költő-fejedelem idealizálja s az unitárius eszmének és gondolatnak egy Calvin hitét valló papi fejedelem, maga is nagynevű költő, hozza el minden alkalommal a legnemesebb hódolatot. Mondom, nem felekezeti kapcsolatra gondolok, csak azt keresem, milyen vonatkozásba került Arany János velünk, a mieinkkel s azzal, amit a mieink adtak az irodalomnak. Amit Krizáék adtak az irodalomnak a székely népdalokban s újirányú szárnypróbálgatásaikkal és kezdéseikkel, az irodalmi népiességgel, azt Arany nem tőlük tanulta, azt Arany magával hozta, abban Arany sokkal mélyebbről merít, mint bárki más, Petőfit se véve ki. Balladáiban is bármennyire szeretnők kimutatni a székely népballadák hatását, *filius ante patrem* volna minden belemagyarázás: Aranynak itt sem kellett a szomszédba menni tanulni, ő itt is mélyebbről merit bárki másnál.

Érdekes viszonya, sőt vitája volt azonban Aranynak Brassaival. Ha egyébből nem, ebből is meg lehetne ismerni a két embert: abból, ahogy vitatkoznak. Magára a vitára egyébiránt már rámutattak Brassai életírói, csak a következtetést vonták le egyoldalulag Brassaira, pedig ami jellemző benne, inkább Aranyra jellemző.

A hatvanas évek elején ugyanis Aranyban a költőt felváltja a literator: Pestre költözik s szerkesztő lesz, a Szépirodalmi Figyelő szerkesztője. Olyanforma „vak kiruccanás" ez Németh László találó megjegyzése szerint, mint Iza-parti szinészkedése fiatal korában. S éppen olyan kiábrándulással járó szánom-bánom is, mint az. Csakhogy innen nem volt visszatérés, vállalni kellett a szerkesztés nem neki való feladatát — rogyásig. Cikket kunyorálni, recensiot iratni s közben inspirálni, conspirálni s mégis respirálni, temperamentumos hadakozó felek közt igazságot osztogatni, ez ez mind nem az ő csendet szerető egyéniségéhez mért szerep volt. Két leghasználhatóbb munkatársa, barátja és tisztelője, Gyulai Pál és Szász Károly mindjárt az év elején csunyán összekapnak az ő szérüjén, az ő lapjában s keményen követelik, hogy a szerkesztő tegyen köztük igazságot. A harciasabb Gyulai egyenesen jellemtelenséggel fenyegeti meg, ha kimerne bújni a színvallás elől. Szegény békességkedvelű Arany, ki egész életében mindig boronált, de mindig siker nélkül, most nagyon kinos dilemma elé került. Van egy kedves adoma róla. Szalontai jegyző korában egy tanácsbeli ámulva megkérdezte tőle: Hogy lehet az, hogy a tekintetes úrnak soha egy indulatos szavát nem lehet hallani? — Mert olyankor hallgatok, — volt a válasz. — Hát ha még jobban megharagszik? — Akkor még jobban hallgatok. Csakhogy most a két nekitüzült erdélyit éppen csak a hallgatással nem lehetett elintézni. Nyilatkozni kellett s Arany kétségbeesetten nyilatkozik, boronál, köntörfalaz. Hivatkozik rá, hogy ő eddig sem tért ki a szinvallás elől, ahol szükségét látta, aztán újra boronál, s hogy boronálásának nagyobb sikere legyen, szorultságában úgy tesz, mint aki a szunyogcsipés elől a tigris torkába menekül: nem kisebb legénynek, éppen Brassainak támad, mintha csak azt akarná bebizonyitani, hogy ő félni aztán nem fél senkitől az igazság kimondásában. Még érdekesebb, ahogy kardot köt s nekifegyverkezik. Először is „Visszatekintés" cimen sáncot ás, oda rejti

el magát, szabadkozik s a nagy emberek ravaszkodni nem tudó naivságával éppen ezzel pottyantja ki azt, amit rejtegetni akar: „Csupán azért szabadkozom előre, nehogy az lássék némely olvasóm előtt, mintha Gyulai anathemája riasztott volna rám s azért rohanok a tudomány, elmésség s logika fegyveres Góliáthja ellen gyönge pálcával ugyan, mint Dávid, de a Seregek Urának neve nélkül." Azt is szükségesnek tartja továbbá előrebocsátani, hogy Brassai cikkének nem annyira ellene akar írni, mint csak úgy mellette, körül is belül is elmondani egyet-mást, ami olvasás közben éppen eszébe ötlött.

Ez csak elég szelidhangú hadizenet. S a vagdalkozás is ehhez mért szelidségű. Több benne az elismerés, mint a gáncs. Sehol semmi csipősség, szellemesség, de Brassai mégis rossz néven veszi, s egy szúrós savanyúságú jegyzetben vág vissza. Nem tartja megtisztelőnek és találónak a Góliáth-hasonlatot, „mert Dávid előbb leparittyázta Góliáthot s azután vágta le a fejét, ellenfelem pedig elébb a fejem vágta el, azaz hitelemet törekvék megrontani, miután aztán egész kényelmére kopácsolhatott rajtam. Mindezeknél fogva az ötletes hasonlatnak csupán azt a nyereségét látom, hogy „visszatekintő" feltalálta egy új nemét a polemiának, melyet akár cukrozott sottisenak, akár ólombotos bóknak nevezünk, egyformán eltaláljuk a jellemét."

Ugyan-ugyan, hát már Brassai is a jelleme körül markolász Aranynak, mint Gyulai, mintha összebeszéltek volna?! Ez a mindig birkózó két erdélyi fenegyerek (szinte azt mondtam unitárius, mert félig Gyulai is az, az anyja ehhez az úgylátszik harcias felekezethez tartozott) ugyancsak tudja, hol az ellenfél torka.

Már csak utána kell néznünk futtában, min különbözhettek össze. Nyelvhelyességi kérdésen. Brassainak nem tetszik az *összefüggés,* meg az *ellát,* mert logikátlannak s idegennek érzi. „Én is Árkádiában, azaz a nép közt születtem — mondja rá Arany — én nem érzem idegennek, ott hallottam. Hogy a logika sántit, arról én meg a nép nem tehetünk, arról tegyen a logika." Brassainak nem kell a *tatik-tetik.* Arany a nyelv gazdagsága nevében kér nekik pardont. Brassai szégyenpadra ülteti a *távir, képvisel, árverez* igéket. „Szegény poéták, hova lennétek ti pl. csak az egy *visszhang* nélkül is?!" — sóhajt fel Arany s most meg a költői nyelv nevében és érdekében kéri, sőt követeli a megalkuvást.

Brassainak bolond beszéd az *idézett szolgabirói bizonyitvány.* Arany a *kopott nyúllábat* és *fájós tyúkszemet* veti ellen. Brassai szerint *ő* személyre, *az* dologra vonatkozik. Arany példákkal igazolja, hogy Brassai szabálya igen merev, de a nem céhbeli ember gyakorlatlanságával ezúttal szerencsésen *melléje* is fog a kérdésnek. Brassainak más a *hanem* és más a *de.* Aranynak is más, de rajta kapja Brassait, hogy ő sem úgy használja, ahogy diktálja. Ez az egyetlen elevenbe vágható szösszenet ebben az egész jámbor polemiában s Arany ezt sem élezi ki. Micsoda nemes önfegyelem, az erőnek milyen imponáló öntudata ez tőle, a humor nagy fejedelmétől!

Egyébiránt ami azt illeti, hogy kinek volt hát igaza, az igy messziről nézve már szinte mulatságos, mint okos embereknek minden hajbakapása. Brassai azt mondja: A szesz méreg, ergo ki vele. Arany azt mondja: A bor jó, kivált úrvacsorai mértékkel, ergo be vele. Kinek van igaza? Mindkettőnek, sőt a kettő közül nekem, a harmadiknak is. De a legnagyobb igaza kétségkivül az Arany mindenen diadalmaskodó szelid, nemes lelkének volt. Hogy Brassai hitelének a lerontása járt volna a fejében, azt komolyan tán Brassai se hiszi, csak szokása szerint figurázva dohog az öreg úr, úgy tesz, mint az elkényeztetett gyermek: nem kell a kalács, mert nem kakastéjjel sütték. Szemere Miklós, kivel Brassai ugyanakkor és ugyanott szintén összeakasztja kaszáját s kit Arany (Brassait kimélve s a vita elmérgesedését akarván megelőzni) nem enged szóhoz, ezt nyiltan fel is hányja Aranynak: „Szerkesztő úr olyformán bánik lapja minden mások fölött kiváltságokkal biró kedvencével, mint anya gyermekével, midőn ezt az udvaron szemközt jövő pulykakas elől kötényébe rejti. Brassai úr „valóban a Szerkesztő úr által elkényeztetett öreg gyermek." Dehát hogyne védte volna meg, mikor a „pulykakakas" (ez érdekes pikantériája a dolognak) Brassainak a vallását is ki akarta figurázni, illetőleg e körülményből akart gúnyt faragni ellene.

Nem. Arany tudta, hogy ki az a Brassai. De azt már nem mernők éppen olyan határozottsággal állitani, hogy Brassai is éppen úgy tisztában lett volna Arany Jánosnak „e lapok szerény szerkesztőjének" jelentőségével. Különben nem irna ilyeneket éppen a „szerény szerkesztő" lapjában (hogy fájhatott ez Arany-

nak s milyen bénitólag lehangoló lehetett a munkakedvére is éppen a Brassai szájából!) „Szegények vagyunk bizony mi. Mintául szolgálható époszunk, amelyhez a kritika is tanulni járjon — bocsássatok meg Zrinyink és Vörösmartynk árnyékai — nincsen." (Szépirod. Figyelő 1860. 219. lap.) Nincsen? Hát *Toldit* meg a *Nagyidai cigányokat* még nem olvasta Brassai bácsi? Hát a *„százzal haladó"* mégis csak elmaradt volna ezúttal úgy 10—12 évvel? Vagy a dolgok logikumában van a baj: az igazsággal is úgy vagyunk, hogy *távlat* kell a meglátásához, Góliáth-embernek Góliáth-távlat? Nincs baj. Brassai bácsi erre is tudna felelni, itt is kivágná magát, Arany árnyéka meg ezt bizonnyal rég megbocsátotta.

Arany egyébiránt csodálatosan egy úton jár Brassaival a magyar beszéd eredeti jellegzetességének: ritmusának és muzsikájának a megérzésében. A Fogarasi *heüreká*-ja náluk, kettejüknél, érik korszakos jelentőségü igazsággá, titkokat nyitogató csoda-kulcscsá Brassai veszi észre, hogy „minden előttem ismeretes nyelvek között *egyedül csak a magyarnak van* beszédbeli accentusa" s Arany jön rá először, még kőrösi tanár korában (Brassaitól bizonyára függetlenül, mert máshonnan is indúl el), hogy a magyar vers *hangsúly* szerint tagolódik ütemekre. E hangsúlyos „góc" körüli csoportosulás „bármely nyelvű költészettel közös ugyan, de *sehol sem érezhető annyira, mint nálunk*". Aranynak ez a Brassai-ízű megállapítása olyan korszakos jelentőségű alapvetés a magyar verstanban, mint a Brassaié a mondattanban. Nélkülök egy lépést se lehet tenni bűntelenűl.

Pálffi Márton.

„Egyházszervezeti reformmozgalmak.“

A „Keresztény Magvető“ 1932. junius—októberi számában „Egyházszervezeti reformmozgalmak“ főcim alatt három véleményes jelentést és javaslatot jelentet meg a Dr. Tóth György afia és a főgondnokunk elnöklete mellett kiküldött bizottság előadója tollából.

Ezen véleményes jelentésekre és javaslatokra vagyok bátor az alábbi észrevételeket megtenni. Nemcsak azért, mert a kiküldött bizottság előadói jelentésében alulirott olyannak vagyok feltüntetve, aki „követelménykép igyekeztem felállitani a szervezeti törvény halaszthatatlan és feltétlen módositását“, hanem azért is szinte kötelezve érzem magam ezen észrevételek megtételére, mert az 1931. évi Főtanácson azt az inditványt tettem, hogy mondassék ki a Fő- és Egyházi Képviselő Tanács összetételének képviseleti alapon való átszervezésének sürgőssége s igy most már módomban áll nemcsak részleteiben kifejteni, hanem meg is indokolni s egyúttal felelni a Dr. Tóth György véleményes jelentésének arra a kérdésére is, hogy „Vajjon mi kényszeritette az 1931 jan. 28-án Székelyudvarhelyen az udvarhelyi-felsőfehéri-kereszturi sőt a háromszéki egyházkörből is egybegyült egyháztanácsos afiait arra, hogy az egyházszervezetünk lényeges megváltoztatására a mozgalom megindittassék“, kijelentvén azonban már most azt, hogy ezen mozgalom korántsem azt célozta csupán, hogy ennek sikere „egy szavazás eredményének esetleges megváltoztatását biztositsa“, hanem a már régóta érzett elégületlenség orvoslását óhajtották az egybegyültek éppen azért, mert a jelenlegi egyházszervezetben „a hivőknek jórésze a lelki igényei megfelelő elhelyezkedését ebben nem találja meg, az neki otthont nem nyujt“.

Mindenesetre az észrevételeimet elsősorban e megjelent hármas cikksorozatnak azon kitételei ellen kell megtegyem, amelyek

e javaslattevőknél „a képességet sem tételezik fel a javaslatban elgondolt szervezet gyakorlati megvalósitására“ — „önhitt“ egyéneknek nevezvén el azokat, akik e javaslat körül dolgozának, mert „képesség nélkül magukat tömegirányitásra“ minősitették s bár nem tekintem magamat e javaslat értelmi szerzőjének sem, mégis az a kitétel, hogy e reformjavaslat „annyira kezdetleges összeirás“, hogy „tárgyalási alapul vételre sem alkalmas“ s általában ehhez hasonló kifejezések olyanok, hogy ezek olvastán egyenesen meg kell döbbenjünk, mert mind a három fenntidézett „véleményes jelentésben és javaslatban“ nem az kerestetik, hogy mi a lényeg és min kell változtatást eszközölni, hanem a külső formákon való száguldás által vélik magukat feljogositottnak e cikkek szerzői arra, hogy megfeledkezhessenek arról, hogy e reformtörekvés és azoknak irásba foglalása nem egy, avagy több „erre képesség nélküli“ „önhitt egyéneknek“ az elgondolásai, *hanem három egyházkörnek és pedig az udvarhelyi-felsőfehéri és kereszturi egyházköröknek egyhangulag leszögzött álláspontja.* Tehát a Dr. Tóth György afiának véleményes jelentésében használt kifejezésével élve „az egyházi alkotmányos szervezeten belül keletkezett megmozdulás és javaslattal“ állunk szemben, amely álláspontok lényege az, hogy a meglevő szervezet ebben a formájában tovább nem működhetik. Ezért bármennyire illusztris személyek álláspontja tükröződik vissza ezen véleményes jelentésekben, egyenesen sajnálatosnak kell minősitsem, hogy a meggyőzés fegyverei helyett ilyen lekicsinylő és bántó megállapitásokat alkalmaznak, mert ha ezeket egyes személyek ellen elgondolásuk szerint indokoltan is alkalmazhatnak, ettől mégis tartózkodni kellene már amiatt is, mert *három kör hivei ezen egyének álláspontjához* ***elvi*** *szempontból* csatlakoztak és itten igy nem egyénekkel állanak szemben, hanem egyházegyetemünknek 40—50%-ot kitevő hivei véleményével és akaratával és ezen 30—35.000 hivő unitárius lelkek kivánságát még sem kellene ilyen minősitésekben részesiteni.

A magam részéről nem is igyekszem követni az ilyen irányú gondolatmenetet, hanem szeretnék tárgyi szempontból is felelni ezen véleményes jelentésekben leszögzött „ténymegállapitásokra“ és kérdésekre és a Dr. Tóth György afia által tett javaslatra is.

I. Mindenekelőtt arra szeretnék felelni, hogy vajjon mi tette szükségessé a reformtörekvést és abból keletkezett javaslatot.

Ennél szeretnék kiindulni úgy a Dr. Tóth György, mint a Ferenczy főgondnok urék által leszögzett következő megállapitásokból :

„Szerintem a ma érvényes önkiegészités és választás egybekapcsolása a mi viszonyaink szerint, szerencsés megoldásnak tekinthető — ha *helyesen alkalmazzák*" irja véleményes jelentésében Dr. Tóth György, mig a kiküldött bizottság előadói jelentése, a meglevő törvény rendelkezéseit minden jogosult igény kielégitésére alkalmasnak állapitja meg s csupán azt szögzi le, hogy *ha a végrehajtás során „valamely jogosult igény mellőzést szenvedett volna, avagy szenvedne, azért az alkalmazók vonhatók felelősségre és nem a törvényt kell módositani.*"

Ugy gondolom, hogy eme megállapitásokból lehet egyúttal indokát is adni annak, hogy miért vált szükségessé mégis a szervezeti törvényünk módositása. A felelet erre igen egyszerű és ez a következő:

A törvény megalkotói esetleges helyes elképzelésével szemben annak alkalmazói *eltértek* egészen a törvény eredeti intenciójától, mert azt nem helyesen alkalmazták és alkalmazzák.

E nem helyes alkalmazásból aztán különösen a Fő- és E. K. Tanács összetételénél olyan eltolódások történtek, hogy a ma meglevő többség mellett nem juthat kifejezésre azok álláspontjától eltérő vélemény sem.

A Főtanácsunkról maga a kiküldött bizottság előadói javaslata a következőket szögzi le :

„Az a szervezet, amely önmagát alkotja meg és egésziti ki a legarisztokratikusabb uralmat gyakorolhatja, saját tetszésétől függ úgy tagjainak számát növelni, mint apasztani, mint tagjai sorába csupán azokat választani be, kiknek *gondolkozása, törekvése, sőt eszközei is a szervezetével azonosabb.*"

És e törvényt alkalmazók *gondoskodtak* is arról, hogy e Főtanácsnak tagjai *lehetőségig csak olyanok legyenek, akik a központi irányitás felfogásában, gondolkozásában, törekvésében* sőt az eszközök megválasztásában is *azonos álláspontra tudtak helyezkedni* és csakis igy érthető meg az, hogy a Főtanács magát

kiegészitve, olyan szervezeti összetételt létesitett, hogy abba például a kolozsi körünkből, amelynek hivei az egyház egyetemében 6%-ot képviselnek (figyelmen kivül hagyva a főtanácsi képviselőket) 71 taghoz jutott, ami 38%-nak felel meg, mig ezzel szemben például a keresztúri kör 21·3% népességi arányának 27 tanácsossal vehet részt a Főtanácson, ami 14%-nak felel meg, de mind ilyen lehetetlen eltolódások megállapithatók a központtól távol eső egyházkörök terhére az ahhoz közelálló körök javára.

Ha tehát ilyen összetételt e törvényvégrehajtó, illetve az azért felelős központi vezetés megengedhetett és ezáltal a Főtanácsnak olyan összetételét biztositotta, hogy az ma valóban nem tekinthető olyan testületnek már, amely az egyetemes egyház területéről aránylagos kiválasztás útján tagjain keresztül képviselhessen egyetemes akaratot, érthető az, ha e szervezettel szemben végre-valahára felállittatott annak újraalakitásának kérdése és nem kell, holmi szavazás eredményének esetleges megváltoztatására irányuló törekvést keresni ezen mozgalomban és javaslatban, hanem kizárólag azt, hogy hozassék összhangba a területi, népességi arányokkal a Főtanács összetétele is, hogy az kifejezhesse az egyetemes akaratot és abban a tanácskozásban mindenki számának, sulyának és értékének megfelelő módon tudhassa akaratát közrebocsátani.

Vajjon tartható-e továbbra az az egyházi állapot, hogy egyházunk törvényeit és határozatait az összességre pl. egy olyan Főtanács hozhassa, mint az 1931. évi Főtanács alkalmával is történt, hogy a megjelent főtanácsi tagok száma 97 lévén, abból a háromszéki-udvarhelyi-felsőfehéri-marosi és a keresztúri körökre 17 főtanácsi tag essék (ez öt kör közel 70%-ot képvisel az egyház egyetemében és a 80 egyház tanácsos többsége, amely a többi s Kolozsvár és ahhoz közelfekvő, de az egyet. Egyház hiveinek csak 30—31%-át képviselő körökből „önkiegészités" útján teremtett meg és amelyet a régi törvények helytelen alkalmazásából létesitett előny biztosit számunkra, — hozhatta meg az egész egyház egyetemére érvényes határozatait.

Gondoskodás tehát történt abban az irányban, hogy *a távol eső körök akarata és befolyása ne csak a távolság okozta költséges megjelenés akadályából ne érvényesülhessen, hanem a számokbani fölénye is biztosittassék a központnak azáltal, hogy a*

körzetében levő területekről aránytalanúl nagy számban választatott ki az önkiegészités folytán bekerült főtanácsi tagok száma, mert azoknak „gondolkozása, törekvése, az övével azonosabbnak látszott lenni".

Az így alkotott főtanácsi többség természetesen az egyház egyeteméből kizárja az úgynevezett még relativ érvényesülését is a helyes elosztási elvnek a főtanácsi összetételnél és ezért, ha évtizedeken keresztül fennállott az a törekvés, hogy nagyobb tér biztosítandó *a megfelelő képviseletnek*, az mindig azon a törekvésen hiusúlt meg, mert a törvény helytelen alkalmazásából így összeállitott „azonos gondolkozású és törekvésű főtanácsi többség akaratával szembetalálkozott".

Végtelenül csodálkozom azon, hogy úgy a dr. Tóth György vélemenyes jelentésében, mint a kiküldött bizottságában, olyan nagy kérkedéssel történik hivatkozás arra, hogy az 1923. évi törvény által a Főtanácsunknál 50%-ban a képviseleti rendszernek tér engedtetett és így, bár egyidejüleg azt állapitja meg a kiküldött bizottság, hogy „a képviseleti rendszer ezen 50%-os kiterjesztése nem valósította meg az ahhoz fűzött reményeket és várakozásainkat s mert az eddigi képviseleti jog által nyújtott előnyök kihasználva nincsenek — egyenesen sötétbe ugrás lenne" a teljes képviseleti rendszerre való átmenetel.

Ezen 50%-os képviseleti rendszerre való hivatkozás azonban csak beismerése annak, hogy fából vaskarikát csináltunk, mert 1923-ban a képviseleti rendszernek 50%-os érvényre emelése gyakorlatilag nem engedtetett megvalósulni, mert a régi összetétel folytán előállott, illetve meglevő s jogaiban meghagyott örökös tagsággal megválasztott főtanácsi tagok többsége által, már 1926-ban 31. szám alatti határozatában hatályon kivül helyezte a Főtanácsunk ama 1923-ban lefektetett törvényes intencióit, hogy legalább 50%-ban érvényesülhessen a képviseleti rendszer, mert megengedte azt, hogy az örökös tagok száma, dacára, hogy az 110-re nem apadt le, minden évben a kihalt három tag helyett eggyel újra pótoltassék s így azóta is 40—50-nel szaporodott a főtanácsi örökös tagok száma s így ahelyett, hogy az így beválasztottak megvárták volna azt, hogy csak azután kerüljön az esetleges beválasztásukra a sor, ha az örökös tagok száma már 110-re leapadt és ezáltal az egyházkörök és elektorok általi be-

választás útján mint képviselők jutottak volna be a Főtanácsba ezáltal illuzóriussá tétetett az 1923-ban helyesen elgondolt képviseleti rendszernek 50%-bani bevezetése és egyúttal elzárták a köröket is attól, hogy ilyen értékes egyháztanácsosokat, mint képviselőket küldhessék a Főtanácsba.

Tehát nem vitetett keresztül az 50%-os képviseleti rendszer sem s így természetes dolog, helytelen megállapítás az, hogy az ahhoz fűzött remények nem váltak be, illetve a képviseleti rendszer előnyei nincsenek még kimerítve.

Tehát így állunk a mostani, Főtanácsunkra vonatkozó törvények végrehajtásával is és hogy ennél milyen szembetűnő mellőzések és eltérések történtek a törvény intenciójától, csupán azt említem meg, hogy az elmult 20 év alatt például felsőfehéri—udvarhelyi és keresztúri köri papság soraiból nem találtatott méltónak egyik belső emberünk sem arra, hogy a Főtanácsnak örökös tagja lehessen.

És ekkor dr. Tóth György afia ezen sérelmekkel és ferde állapotokkal szemben a meglevő törvényeket, helyesebben „önkiegészítés és választás egybekapcsolását szerencsés megoldásnak tekinti“ és nem talál ez állapot megváltoztatására semmi indokot és a kiküldött bizottság előadói jelentésében a Főgondnok úr is a „mellőzötteket arra útasítja a törvénymódosítás helyett, hogy vonják felelősségre a törvényt helytelenül alkalmazókat“.

Most már azt kérdem, hogy melyik fórum az, amelyik ezt a felelősségrevonást eszközölné: — Talán az előadó is nem merné állítani meggyőződésből, hogy *ezen sérelmekre az „azonos érdekű és törekvésű most meglevő és önkiegészítés útján választott többségű“ Főtanácsnál lehetne orvoslást találni, mert ilyent annál a többségnél és ilyen összetételű Főtanácsnál már azért sem lehet elérni, mert éppen maga szankcionálta és hajtotta végre a törvény intenciójától eltérő mostani ferde helyzetet és sérelmet.*

Éppen ezért ezen sérelmek kizárólag csak egy új összetételű Főtanácsban nyerhetnek orvoslást és mert a meglevő szervezetben a hívek jórésze „lelki igényének elhelyezkedést nem tud biztosítani és otthont nyújtani“, elérkezett az ideje annak, hogy a Főtanácsunk átszerveztessék.

A Főtanácsunk összetétele egyáltalán nem államhatalmi kérdésből előállottnak kell megtörténjék és egyházunk autonó-

miája ebben a vonatkozásban a vallásügyi törvénnyel is biztosítva lévén, egyáltalán nem helytálló a vallásügyi törvény végrehajtási útasítása megjelenés idejéig való várakozás miatt ezen átalakítástól eltekinteni, mert az átszervezés megtörténhetik és éppen azért kell most megtörténjék, mert a régi szervezeten nyugvó képviseleti rendszer 50%-os érvényesülését éppen a mostani összetételü Főtanács nem engedte gyakorlatba menni, pedig talán eliminálhatta volna az így keletkezett sérelmeket azáltal, hogy le engedi apadni az örökös tagok számát 110-re s *azután pótlásra kerülő tagokat önkiegészités folytán úgy igyekezett volna megválasztani, hogy az egyes körök népességi, avagy más széttagoltságú és többségi tekinteteire figyelemmel lesz.* — Ezt a hibát azonban már jóvátenni nem lehet s mert megérlelődött a fennálló rendszer elleni elégületlenség, azzal számolni kell és nem a megváltoztatásra irányuló javaslat esetleges formai hibáját kell előráncigálni a megvalósithatás akadályáúl, hanem az egyházi központnak a megfelelő kodifikáló, jogi és más bizottságai által ezen elvek figyelemre méltatása mellett, útasítást kell adni megfelelő javaslat elkészítésére, ami az eltelt 1½ év alatt már meg is történhetett volna.

Nem kell félni egy nagy rázkódtatástól, mert az újjáalakulás úgyis a porondra hívja az érdemeseket. Egy külső beavatkozás a róm. kath. Status szervezetét három hónap alatt újraalakította és ott sem történt rázkódtatás. Miért történne éppen nálunk, ha ezt *önszántunkból* hajtjuk végre?

Kétségtelen tehát, hogy egyházi szervezetünk ebben a vonatkozásban azonnali átalakításra szorúl és hogy ez tényleg szükséges, megnyilvánúl éppen a dr. Tóth György afiának konkrét javaslatában is, aki szintén szükségesnek tartja a Főtanácsnak az átszervezését. Természetesen az önkiegészítés elvét meg akarja hagyni, sőt ez átalakítást csak úgy véli megejteni, hogy csak a képviseleti alapon beindított egyháztanácsosok jogai szűnjenek meg, de maradjanak meg az örökös jogon választottaké.

Nem akarok vitatkozni ezen elgondolással szemben, de kérdem, miféle változás állna be, ha az örökös tagoknak most meglevő és a törvény intenciójától eltérőleg, annak helytelen alkalmazásából teremtett és sérelmezett többsége az önkiegészítés

útján választott tagoknak meghagyatik, mikor éppen emiatt állíttatik fel az a sérelem, amely az egész törvény megváltoztatását igényli.

II. Egy nemrégiben tartott E. K. Tanácsi ülésen, amikor a központi alkalmazottak és a közpénztárból fizetettek fizetésének az emelése volt tárgysorozaton az egyház költségvetése tárgyalásának kapcsán, a fizetésemelést kimondó határozatban 11-en vettek részt és ezáltal teremtettek többséget azok, akik a fizetésemelésben maguk is részesültek.

Ez az egy példa elégséges arra, hogy az E. K. Tanácsunk összetételét jelenlegi formációjában meg ne hagyjuk. A legjobb érzésű és egyházszerető, önzetlen és nagy felkészültségű egyházi tisztviselőink sem tudják magukat a függőségi viszonytól mentesíteni. Sajnos, Kolozsvár ma már nélkülözi az egyes körökben született és azoknak érdekeit, óhajtásait, szükségleteit ismerő, de Kolozsvárt lakó szabad, független olyan egyháztanácsosokat, akikből az E. K. Tanácsunk kiegészíthető lenne s így a mostani Főtanácsunk és az azáltal követett rendszer az E. K. Tanácsot jórészt egyházi és függőségi viszonyban lévő funkcionáriusokból alakítja meg és ezen az 1923. évi képviseleti rendszerhez való közeledés elve sem változtatott. Az önkiegészítés fent sérelmezett elve „azonos gondolkozású és törekvésű" egyháztanácsosok többségéből alakíttatik meg az E. K. Tanács és amikor az egyes előadókban amúgy is biztosítva lenne a szakismeret, olyan nagy egyházköröket is, mint az udvarhelyi, inkább képviselet nélkül hagy, semhogy igyekeznék a mostani rendszer szabad, független egyénekből összeállítani az E. K. Tanácsot.

Akkor, amidőn ma különösen a Főtanácsunk is jórészt adott helyzeteket kell tudomásul vegyen és akkor, amidőn már a költségvetések összeállítása is visszaadatik az E. K. Tanács kezébe és amikor már-már arról is hallatik, hogy Főtanács tartassék-e, az E. K. Tanács funkciója és jelentősége jóval kiemelkedőbb az eddiginél s bármennyire is igyekszik dr. Tóth afia e szervezet jelentőségét kisebbíteni és a képviseleti rendszer fölöslegességét az E. K. Tanácsnál kimutatni, ezen szervünknél még inkább érvényesülnie kell a képviseleti elvnek s az pedig természetesen a többségi elvet sem hagyhatja figyelmen kívül. Az ő javaslatában az E. K. Tanács tagjai közé a kepviseleti elv figyelemre mélta-

tását látom mégis elfogadva, ha a köri esperes és felügyelőgondnokon kivül a Főtanács tagjai közül minden körből egy-egy tagot beválasztandónak vél és mégis magát a szóbanforgó javaslatot és az abban leszögezett képviseleti rendszert eldobandónak véli.

Ugyanakkor, amidőn azon további javaslatával, hogy vagyonjogi kérdésekben a hivatalból való tagok közül csak a főjegyzőnek, jogtanácsosnak és egyházi titkárnak vél szavazati jogot biztosítani és ezen javaslatával szintén azt támasztja alá, hogy az E. K. Tanácsunk mai összetételében nem felel meg az idők és a helyzet kivánalmainak.

És mégis „önhittséggel", feltételezett „képesség" hiányával vádolja azokat, akik a szervezeti törvény megváltoztatására törekszenek, ha ezen szándékuk nem is tudott formákban kielégítő módon kifejezésre jutni.

Bár egyetértek dr. Tóth György afiának javaslata azon intenciójával, hogy a függőségi viszonyban lévő tagjai az E. K. tanácsnál vagyonjogi kérdésben ne szavazhassanak, mégis, nem tudom megérteni, hogy bár hivatalból tagok, az egyházköri felügyelőgondnokokat miért zárná ki a szavazati jogból vagyonjogi kérdésekben az E. K. Tanács határozatainál. Mindezek azonban részletkérdések.

III. A lényeg a „Keresztény Magvető"-nek fent idézett cím alatt megjelent véleményes jelentésekben mégis csak az, hogy egyházvezetőségünk nem akarja átérteni a jelenlegi helyzet ferdeségéből keletkezett sérelmeket.

Ma vitális — súlyos egyház-problémák, iskolai kérdések etc. kerülnek döntés alá, amely döntések egyetemes vonatkozásúak. Történelmi felelősségvállalásról van szó. Egyház-alkotmányunk nem engedi meg az egyenlőség elve szerinti akaratok érvényesülését és a mostani Fő- és E. K. Tanácsi szervezet további érvényben való meghagyása csak súlyosbítja a sérelmet és elősegíti a szervezettől való teljes eltávolodást. Ezért meggondolandónak tartom, hogy halasztható-e ennek a kérdésnek további rendezetlenül hagyása? Tért kell engedni a reformtörekvésnek, azt nem kell lebunkózni, hogy ha annak akarói és azok mögött álló tömegével, egyházszervezeten belül, közös felelősség mellett vél az egyházvezetőség dolgozni. Ha ezek értékes munkájára nem reflektál, akkor várhat a javaslatok érdemi kidolgozásával

és törvényreemelésével, de a felelősség átharúl az akadályt gördítőkre és majd csak az utókor fogja eldönteni, hogy melyik álláspont volt közelebb a valóságos egyházi élethez, amelytől, sajnos, olyan sokan ezen sérelmektől függetlenül is már annyira eltávolodtak.

Köszönöm a Szerkesztő Úrnak, hogy e hosszú írásomnak tért engedett. Magam csak a Fő- és Egyház Képviselő Tanács átszervezése kérdésében tartottam a döntés sürgősségét, természetesen a javaslatok más részével szándékosan nem foglalkoztam, mert bizonyára azokra mások fognak észrevételeket tenni.

Dr. Elekes Domokos.

Visszhang.

Dr. Elekes Domokos k. f. g. úr észrevételeire.

Két nyár szabadságát használtam fel arra, hogy az „Erdélyi Bércek" jelenlegi atmoszféráját kitapasztaljam és a közvetlen hatások alatt érleljem ki állásfoglalásomat. Véleményes jelentésem ezek után csak „visszhang" a reformjavaslatra és ez a nehány sor visszhang a dr. Elekes Domokos k. f. gondnok úr nézőpontjaira.

Az egymásra ható erők eredményeként jelentkező egységes nyugateurópai kultúra legkeletibb szelvényén, a mi imádott Székelyföldünkön, nem lehet oly irányzatot erőszakolni, amely a kulturközösség kapcsolatait figyelmen kivül hagyva, nem akar számolni az egész Európát gyötrő lelki és gazdasági válság ki nem védhető hatásaival és ebben a kisebbségi egyházak hátraszorítottságával. Ma a gyötrelmek átélésének lehetőségeit kell keresni és nem a nehézségeket fokozni. Évek óta azt az elvet hirdetem, hogy az egyházi élet terén jelentkező energiákat a nemes cél szolgálatába kell állítani, de azt el lehet várni, hogy az eleven erők néminemü regarddal legyenek a közös érdeket megvalósítása felé irányuló közös munkában állókkal szemben.

Eme szemlélet mellett a legnagyobb elismeréssel, őszinte nagyrabecsüléssel és megkülönböztetett tisztelettel viseltetem azok iránt, akik az egyház közérdekét szolgálják s anyagi áldozataikon felül, verejtékeznek és szivük vérét csöpügtetik a lankadó lelkekbe, de ennek áldását csak ott látom, ahol a legkisebb megmozdulás is az egyetértéssel megállapitott cél szolgálatában történik.

Az egységes vezetés mellett való önodaadás lelkülete nélkül maradandó eredményeket elérni nem lehet.

Ezért fáj nekem a távolban az az erőmegosztás, amelyet hosszú évekre visszamenőleg észlelhettünk és amelynek egyházunkban *a lelki válság fokozására* nem kis befolyása volt.

Ennek a lelki válságnak — az én véleményem szerint — nem volt és nem lehetett gyógyírja, gileádi balzsama az a tervszerű és egymásba kapcsolódó támadás, amely évek óta az egyház lelfőbb testületei és törvényes vezetői ellen irányúlt és amely a nekem véleményezésre kiadott javaslatban jutott gyakorlati kifejezésre és amely — a lelkekbe vésődött érzések szerint — továbbmenő célokat is szolgál.

Minden érzés, gondolat, szó és tett a célkitűzéssel mérve értékelendő.

Dr. Elekes Domokos k. f. gondnok úr azt hirdeti: „a Főtanács ma valóban nem tekinthető olyan testületnek már, amely az egyetemes egyház területéről aránylagos kiválasztás útján tagjain keresztül képviselhessen egyetemes akaratot".

A Főtanács összeállításában mutatkozó hibát szerinte: „már jóvátenni nem lehet s mert megérlelődött a fennálló rendszer ellen elégületlenség, azzal számolni kell."

„Kétségtelen tehát, hogy egyházi szervezetünk ebben a vonatkozásában *azonnali* átalakításra szorúl."

Ez a „leszámolás" hangja.

Ezeket a hangokat hallottam én Erdélyben jártamban leiratlanúl és hallottam még az ebből folyó további következtetéseket is!

Hát ez döbbentett meg engem. Megdöbbentett, mert oly kevesen vagyunk, hogy a kalejdoszkóp színes cserepeinek szerepét töltjük be, amidőn az egyházi testületek munkáját végezzük. Ugyanazok — különböző változatban.

Ezt ajánlom dr. Lőrinczy István tanácsos úr figyelmébe is, — amikor a református egyház szervezetének szabályaival argumentál. Én a radikális javaslatok előterjesztésében két évtizednyi idővel megelőztem, de akkor se hagytam figyelmen kivül, hogy mi nem vagyunk oly sokan, hogy kicsiny egyházunkban más öszszeállítása lehessen a zsinati konzisztóriumnak és más az egyházi Főtanácsnak, a Supremum Consistoriumnak.

Azzal a kiméletlen kritikával szemben, amely a reformjavaslattal kapcsolatban megnyilvánult, a tárgyilagos birálat a reform-javaslat vizsgálásánál, úgy amint az ma előttünk fekszik — nem használhat enyhébb kritikát ennél — „nehéz oly véleményt mondani, amely *az egyházjogi álláspontok* értelmében a hozzáértés kérdését ne érintené."

A további kifogásolt kifejezéseket is a javaslattal szoros

kapcsolatban és *kizárólag az alkalmazott helyen való értelemben*, gondos revideálás után is, fentartom.

Ha ez a kritika is sajnálatos érzést váltott ki, mit gondolnak a reform-javaslat erőszakolói, hogy mily érzést válthatott ki az ő kritikájuk az egyház más felfogást képviselő híveiben. Sajnálatos, hogy a más felfogásban levőket „altera pars" jelzéssel jelölik, holott csak más véleményről lehet beszélni, mert az én felfogásom szerint a mi egyházunkban pártok nincsenek.

A dr. Elekes Domokos k. f. g. úr $^0/_0$-os számitgatásaival szemben a mi egyházunkban ma, a mi vagyoni viszonyaink között és a Főtanács korszerű munkájának elvégzésére alkalmas szellemi tőkénk mellett, a jelenlegi érték-kiválasztás rendszerét a *kizárólag* választás útján összeállitandó szervezettel kicserélni kockázatos!

Én a presbyteriális elv gyakorlati keresztülvitelét fenntartás nélkül elfogadnám, mert ez felel meg a protestáns egyházalkotmány szellemének, ha a mi egyházunkban a rendszer fokozatos keresztülvitelére alkalmas közéleti tényezőket elégséges számban feltalálni lehetne. Ez a meggondolás vezetett engemet a kiegyenlítő rendszerre.

Én nagyon sajnálom, hogy tervezetem indokát a K. M. helyszűke miatt nem közölhette, de a közölt szöveg indokolás nélkül is jelzi, hogy én a *presbyteriális* elvet 50$^0/_0$ arányában *azonnal* megvalósitandónak tartom. Ebben indokát adtam annak is, hogy a Főtanács összeállitásának módositását *ily mérvben kivánatosnak hirdetem*, de természetesen a javaslat törvényes útjának megfuttatása mellett.

A régi jogosultságot nem érinteném, mert a meg nem jelenés folytán az amúgy sem jelent az 50$^0/_0$ ot befolyásoló erőtöbbletet. Azt azonban kivánatosnak tartom. hogy az új szervezet kialakulásáig is az 1926. évi novelláris intézkedés azonnal megszüntettessék és az 1923. évi törvény minden akadékoskodás nélkül végrehajtassék. Természetesen e pontnál lehet gyakorlati szempontból eszmét cserélni.

Ennyiben a „prompt"-intézkedés sürgetése szerintem is indokolt.

De a róm. kath. státus szervezetének gyors megváltoztatására való utalás — nehéz kellő szót találni — a protestáns egyházszervezet radikális megváltoztatásának indokolására nem helytálló. Méltóztassék a testület összeállitására és e testület tagjaira nézve a gyakorlati mindennapi életből közelebbi tájékozódást szerezni; méltóztassék e testület és az Unitárius Egyház zsinati Főtanácsának hatáskörét megvizsgálni és reájön, hogy a „püspöki hatalmon" felépült egyházban egy ily világi szervezet más feladatok megoldására hivatott, mint *a hivek elidegenithetetlen jogán*

felépitett egyházszervezet két legfőbb testülete. Itt tehát érdemes sok mindent meggondolni.

Az E. K. Tanács (Repraesentatium Consistorium) adminisztrativ szerv. Kétségtelenül úgy van, hogy a mai átmeneti állapotok között az E. K. Tanács munkája az egyház életébe mélyebben belevág, mint normális időben. Ezt én jól látom, tudom és hátrányait is ismerem, azonban a rendkivüli időre tekintettel, ezt vagy bizalommal veszem, vagy ideiglenesen *átmeneti* rendszert léptetek gyakorlatba, de a *rendszeres működés* szabályozásánál a történelmileg fejlett szervezet *lényegét* meg nem változtathatom.

Ma, amikor a közéleti munkára mindenkinek oly kevés ideje van, ma amikor a költséges utazás miatt a két három napos képviseleti ülés gyakorlatilag oly keveset tehet: aligha célirányos elgondolás az E. K. Tanácsban a képviselet kiterjesztőbb erőszakolása.

Reámutatok, hogy javaslatomban: az esperesek és felügyelő gondnokok „hivatali állásuknál fogva" — tagok.

A „hivatalból" és „hivatali állásuknál fogva" értelmi szempontból csaknem azonos fogalmak, de a szavazási jogosultságnál ugrik ki a különbség. Törvényszerkesztési technika.

A további részletezések könyvemben elfoglalt álláspontomból folynak, de azok már amúgy is a javaslat szövegezése utáni vitákra tartoznak.

Legyen szabad azonban Aesopus meséiből (A farkas és bárány meséjére) utalnom: A „kifogásolható hang" mégis csak a reformjavaslat útján zavarta meg elsöbben az egyházi közélet tisztán csörgedező patakjának vizét.

Sajnos, az utóbbi időben helyzeti kényszer folytán többször kellett olyan hangot használnom, amely lelki életemtől idegen, de a visszhang talán meghökkenti azokat, akik az eredő hangot adták!

Még csak azt kivánom kifejezésre juttatni, hogy Kolozsvár és Keresztur igyekezzenek minél többször testvéri megbeszéléseket folytatni s akkor igen sok vita tárgytalanná válik. Ez a vita is már tárgytalan, mert az E. K. Tanács a véleményes javaslatom alapján a Szervezeti Törvény kodifikációja iránt már is intézkedett.[1]

Bucsuzóul azt kiáltom Székely testvéreim felé: csak az a közület, csak az a szervezet, csak az a faj él, amely a szükséges és *nélkülözhetetlen erőt nem pazarolja* és nem másoktól várja, hanem azt önmaga emésztésével önmaga termeli ki. Ez a kis egyházak és fajok egyetlen biztos történelmi útja. Ebben legyünk egyek!

Hittestvéri üdvözlettel:

Budapest, 1932. nov. *Dr. Tóth György*, s. k.

---

[1] Miután mindkét álláspont kellően meg van világitva, a vitát a magunk részéről is lezártnak tekintjük, mivel célunk nem a vitatkozás, hanem az épitő munka. *Szerkesztő.*

Szertartások és vallási szokások az unitárius egyházban.

Imádkozás és éneklés.

(4-ik közlemény).

Ujult reménység a hitéletben.

(Előző közleményt lásd Ker. Magv. 184—194 l.)

Hogy a Habsburgoknak Erdélybe vonulása mily mértékfeletti elkeseredést okozott, azt élénken festi egyik könyörgésük, melyet Jövedétsi András plebánus és püspökhelyettesnek tulajdonitnak. Ilyen kifejezéseket használ a kéziratban maradt imádság[1]:

[1] Anno 1691. Precatio matutina, concepta pro felici statu restituendo. Koncz Boldizsárnak van jegyezve tévesen (84 kt. sz.), mert az imádság felirása és a tartalom is igazolja, hogy a fejedelemségnek vége, vagyis II. Apafi sorsa olyan bizonytalan, hogy a hivő Istentől kér oltalmat. A fejedelemség alatti üldözés idejéből igen szomorú documentum, de érdekes és értékes is, mert mutatja mennyi tudományos theológiai mű került ki unitárius elődeink kezéből. Talán eljő az idő, mikor ezeknek nagy része nyilvánosság elébe kerül. Addig is jó tudni, hogy a deési egyezség után, mely műveket foglaltak le a túlbuzgó orthodox-cenzorok:

1638. május 23. kitiltják és elkobozzák a következő unitárius műveket:

1. Paraphrasis libri Joob, secundum probatissimum Haeboaicorum exemplarium veritatem, Hungarica Melodia expressa, authore sapientissimo theologo Nicolao Pelidis Bogathio scripta in Szenterzsébeth A. 1607. 22. Dec.
2. Commentarius scriptus in epistolam b. Pauli ad Haebreos incerti authoris.
3. A megigazulásról.
4. Varia scribens sub nomine incerto.
5. Isagoge in Epistolas Pauli scriptus anonimus.
6. Declamatio contra baptismum adultorum manuscriptus anonimus.
7. Jacobus Paleologus, Cathecesis collocutorum: Petrus, Paulus, Samuel.
8. Refutatio scripti Petri Karoly, editi Witenbergae, scripta a Joanne Somero Pirnensi (Sommer Jánostól) Lectore Scholae Claudiopoliae.

„Az te oltalmadnak erős gyepüjével, melyet földigh levontál és eltördeltél volt az mi büneink miatt, végy környül ismét minket és ez nyomorodo szegény hazának elmult réghi boldogségát fordits elő mégh nekünk s az mi maradékinknak. Ez véghre a kétfelé hasadt országhnak tagjait hatalmas erőddel és bölcsességeddel edgyeztesd megh ... ments megh az kegyetlen és irgalmatlan tyranusoktól és állits előnkbe oly fejedelmet, tanácsurakat és tisztviselőket, kik az te népedet ... birják mint pásztorok az ő nyájokat."

---

9. Válaszuti Györgynek pécsi praedikatornak, Scharitza Máténál Keniek-nek (igy!) predicatorának Pesten valo beszélgetésének az isten felől és az Jezus felől igaz oka és rendi.

10. De Jesu Christi invocatione, disputatio inter F. Socinum et Fr. Davidis.

11. De Jesu Christi filii dei natura, sive essentia, necnon peccatorum per ipsam expiatie. Disputatio adversus Volanum.

12. Defensio Fr. Davidis in negotio de non invocando J. Christi in precibus.

13. Etiam est talis.

14. et 5-tus etiam sunt tales.

16. Refutatio Georgii Majoris, authoribusFr. Davidis superintendente et Geo. Blandrata doctore.

17. et 8-vus Refutatio Scripti Petri Karolij, editi Vitenbergae, scripta a Joanne Sommero Pirnensi.

19. Declamatiuncula contra praedestinm Neotericorum.

20. Tractatus aliquot Cbristianae Religionis quos sequens pagina indicat.

21. De religione tractatus quidam manuscriptus libellus, in pagina tertia dicit: második rész summája vallásunknak.

22. Kérdezkedő könyvecse rövideden, az igaz vallásnak minden részeinek megmutatásáról, personae interlocutores: praedicator, paraszt.

23. Summaria delineationis doctrinae, quam ministri filii dei crucifixi profitentur in ecclesiis Hungaricis in Pannonia et Transylvania anno 1572.

24. A Szentirás panaszolkodása azok ellen kik csak vakmerőségből avagy világszereteti miatt őket megutálták.

25. Sidó irásból magyarra forditott szentséges imádságok. Anno 1609.

26. Az ó és uj szövetségnek külömbségéről és mindeniknek a szent irás szerint való mivoltáról.

27. De Jesu Christi invocatione disputatio Frausti Socini.

28. Egy jeles tudós isfenfélő férfiunak Paleologus Jakabnak fogságában való elmélkedése és irása igen szép keresztien fő dolgokról az prágai tömlöczben.

29. An vetus creatio sit opus Trinitatis?

A nyomda megszerzése uj tavaszodást vitt be a hitéletbe és erőbe indította a lankadozó tehetségeket. Az unitárius vezérek először is aköznépre gondoltak. Az istentisztelet megzsibbadt és tévedező ereit kellett helyre állitani és lüktetésbe hozni. A Dávid Ferenc-féle *Isteni Dicsiretekből* készítettek uj kiadást (3-ik).[1]

A kő a koporsóról elvétetett. A halottnak hitt egyházi és hitéletbe uj leheleteket bocsátottak be. De mégsem mernek ujjongani. Inkább szólnak a zsoltár iróval: Az háladásnak poharát felvészem és az Urnak nevét hivom segitségül. Pál apostol intésére hallgatnak: hálákat adgyunk mindenkoron, az mik Urunk Jézus Krisztusnak nevében: szólván egymásközt éneklésekkel isteni dicséretekkel és lelki énekekkel énekelvén és dicséretet mondván az Urnak szivünkből.

Miért nem mivelték ennek előtte?

„Az időnek mostohasága volt oka mind ez ideig is elfelejthetetlen nagy kárával a mi *Társaságunknak* tagjainak, hogy az szent éneklő könyveknek ritkasága miá keresztényi tiszteket nem gyakorolhatták ennyi részben kiváltképen az együgyüek házoknál külön, sem annál inkább közönséges gyülekezetekben.“

„Minek okáért Istennek segedelmével ezen fogyatkozás megorvosoltatván: Intetnek mindenek Istennek tartozó tisztekre és hivatalokra hogy... megemlékezzenek nagy örömmel Istennek hálákat adni, dicséretekkel és lelki éneklésekkel. Magokat abban gyakorolják mind házoknál különösen, mind pedig Istenházában közönsé-

30. Mi külömbség vagyon a lélek és az angyalok között? Fragmenta scripta.

31. Fr. Davidis confutatio responsionis Faustinae.

*32. De dualitate tractatus Fr. Davidis in tria capita distinctus.

33. Et ultimus ita se habet: Következnek az Abrahám, József és Jacob Istenének tiz szent parancsolati és annak magyarázati.

Super qua librorum praetitulistorum exhibitione et presentatione eosdem dominos judices et iuratos cives quietos et pacificos duximus esse faciendos harum nostrarum vigore et testimonio litterarum mediante.

Datum feria secunda dicta proxima post domonicam trinitatis 23-am anno 1638.

Lecta et correcta per eosdem requisitores.

(Magy. orsz. levéltár Siklosi protoculum pag. 10).
(Monumenta Comitalia Regni Transylvaniae. X. köt.)

[1] Kmita Andrásné költségével Kolozsvárott az Unitária ekklesia betüivel. Liszkai Mihály által Anno 1697.

gesen. Isten gyujtsa fel szent szerelmét sziveinkben hogy éneklésekkel, dicséretekkel tudjunk a mi mennyei atyánknak hálákat adni,[1]

A kiadó beszámol a változtatásokról ilyen magyarázattal: senki abban meg ne botránkozzék hogy itt változtatást talál, mivel az igen kicsin és nem egyéb dologban áll, hanem hol mi idegen szólásoknak formái helyében, melyeknek a szent Irásban nyoma sintsen, olyanokat tettünk be, mellyek a szent Irásban feltaláltatnak.

Bevezetésül közöl négy könyörgést. Egyik át van véve az 1605—6 évi kiadásból, melyet fennebb közöltünk. A többi uj.

Az igaz hitért való könyörgésből érdekes e nehány mondat:

„Mindenható örök áldott Ur Isten, ki vagy a mi Urunk Jézusnak és a világosságnak szent Atytya: szent felségednek alázatoson könyörgök, minthogy az igaz hit, nem emberi elméből és erőből vagyon, hanem te szent ajándékodból.[2] Ennek okáért nemz én bennem szent Lelkednek általa, oly világosságot és értelmet, hogy mind tégedet, mind a te szerelmes szent Fiadat, az mi Urunk Jézus Krisztust igazán és ugyan valóban megismerhessem. Adgy erőt énnekem az te ditsőséged gazdagsága szerént, hogy az Ur Jézus Christus lakhassék, hitnek általa az én szivemben“ stb.

Beosztása s tartalma ugyanaz mint a másodiknak és az elsőnek.

Koncz Boldizsár és Járai János kolozsvári plebános imádságaiból egy gyüjtemény megjelent volt az előző (1695) esztendőben. E kis könyv 32 r. összesen 18 számozatlan levél.[3]

Ugyanaz a dagályos stilus: Örökké valóságban lakozó dicsőséges Isten, Mennynek és Földnek ura! Kit az Egeknek Egeiben szolgáló méltóságok, teményteni (igy!) ezer Angyalok, mindenek felett hatalmasan uralkodó nagy és rettenetes tsuda dolgokat tselekedő Urnak ismérnek és vallanak: kit itt e földön is minden hiveid és szenteid tartozó tisztek szerint hálaadó könyörgésekkel tisztelnek és ditsőitenek. Mi is a te Atyai reánk való gondviselésednek drága-

[1] E hangulat méltatása megértéséhez szükséges tudni azt is, hogy Apafi fejedelem idejében 20 esztendeig teljesen el voltak zárva a sajtó használatától. Erre az időre esik Koncz püspöknek a *Káté* miatti elkeseredett harca.

[2] Dávid Ferenc hires igéje a tordai országgyülésen.

[3] A kereszturi gymn. könyvtárában van meg. A kolozsváriból hiányzik. Közelebbről kérésemre Gálfalvi Samu igazgató szives volt lemásoltatni.

látos miveit lelkiörömmel hirdettyük: Mert időről-időre segitettenek a te irgalmasságaid és el nem haltanak könyörületességeid."

Az emberek sorsának javitását kéri „Vedd fel azért gondgyát megromlott és elpusztult országunknak, hazánknak és városinak és a kit ennek fejévé töttél áld meg annak minden állapottyát, az te jó lelkedet nyugtasd meg azon, hosszabbitsad napját birodalmában.[1]

1695-ből van egy sokat igérő papi dolgozat-gyűjtemény: Homorodszentmártoni Ferencz Tamástól: cime *Papi remek*: I. imádságok a templomban: 3. Predikáció előtt és után 1—12. II. A Keresztelés, III. urvacsora. IV. Esketés. V. Predikációk ünnepekre. VI. Halottiak. VII. Különféle alkalomra. Hsztmártoni pap. *Dedicatio* a magyar és szász natioból álló kolozsvári mater ekklahoz = a te méhednek legkisebbik méltatlan tagja: Hsztm. Ferencz Tamás. Ad oculatores: Ez könyvnek tisztelt oculatorai, tisztelt és tudós Almássi Mihály, erdélyi unitárius püspök és kolozsvári fő magyar pap, kolozsvári Dimény Pál, kolozsvári scholamester s egyszersmind doctor uraimhoz etc. Subscriptis: Kegyelmeteknek alázatos szolgáló tagja Krisztusban.

A dedicatio sok gondalatot ébreszt. Egyik az hogy e papunk eleget tett annak a tanácsi rendeletnek, hogy minden héten irjanak s vigyenek a főtanácsra egy beszédet. Ez a pap egész könyvet nyujt be a püspöknek és a kolozsvári főpapoknak ajánlva, hihetőleg azért, mert ezeket tartotta a főtanács birálóinak.

Feltehető az is, hogy Ferencz Tamás uram meg akarta mutatni, hogy ő a jelesebbekkel is kiállja a versenyt.

Bármint történt, igen sajnos, hogy ezt a gyűjteményt kolozsvári könyvtárunk nem ismeri.[2]

---

[1] 2 reggeli, 2 estvéli könyörgés, a gépirásos másolatban 20 oldal. Mielőtt e másolat megérkezett volna kolozsvári könyvtárunkban megtaláltam kéziratban, elég hű másolatban. Csak néhány szó hiányzik belőle a végéről, de a cimlapján van egy igen értékes történeti adat, ami mindent kárpótól: „Mostan penig fordittatott a Kolozsvári Unitárium Collegiumban Tanuló Deákoknak számokra, melyekkel közönségesen könyörögvén az Oskolában élnek." Más kéztől: 1756 Anno, Febr.

A reggeli preceseken kellett imádkozni a diákoknak, de ugy látszik ebből, hogy estve is imádkoztak. Azt volna jó tudni, hogy egész terjedelmében mondották-e el, mert ez már tulment volna a diák türelmén. Jóval valószinübb, hogy a templomban használták, illetőleg az imaházakban mert akkor Kolozsvárt templomunk nem volt.

[2] A derzsi zsinaton 1654-ben ilyen kemény intézkedést adtak ki: Akinek (papoknak) oldalcsontu zöld vagy kék száras gombjuk volt, vagy részegeseknek találtattak, vagy egy nap kétszer templomozást mulasztottak, megbüntettettek.

Jövedétsi András neve szerfölött vonz. Igen nevezetes időben szerepelt Kolozsvárt a szászok részén, de mint kiváló magyar szónok (1689—1710-ig) Székely Sándor azt jegyzi fel róla, hogy nagy elméjének jeles tanuját adá, külföldre küldetett, hol négy évig tanult. Több hasznos rendeletet hozott be az iskolába és többször végezett püspöki teendőket. Emellett termékeny és gondos iró volt. Egész hétre szóló reggeli és estvéli imádságot irt. Ellátta magát alkalmi imákkal és beszédekkel. Főiskolai könyvtárunk kézirati gyüjteményében egy kötetben 61 ilyen dolgozat maradt ránk. Stilusa a Konczéra emlékeztet, de annál is duzzadóbb a szóbősége. A Jövedétsi könyörgései s a Kontzé is arra mutatnak, hogy a templomban mondották el, tehát nemcsak reggel, hanem a hét minden napján estve is: Annakokáért estvéli áldozat helyett szivünket és lelkünket tehozzád felemelvén, ditserjük, áldjuk s felmagasztaljuk szent nevedet. „Méltóztassál mindeneket az következendő étszakának idején is a Te Szent szárnyadnak nyugodalma alá bé venni."

Egyik reggeli könyörgés (precatio matutina) igy kezdődik:

„Eörök ditsősegnek halhatatlan és láthatatlan királya, mü üdvezitő Urunk Jezus Christusnak ditsőséges szent Attya és Istene, az Ur Jézusban való hit által nekünk is fogadott fiaidnak és leányaidnak kegyelmes Atyánk üdvösségünk szerző édes Istenünk, kinek jóvoltából és atyai irgalmasságából vagyon kezdetünk, életünk és létünk, az kitől vadnak és teremtettenek mindenek, az Égh és annak Eghei, a föld, és az, mellyek annak kerekségében vadnak, az tengerek és azoknak minden teremtett állati, az ki az te karjaidnak ereje által kegyelmesen tartod és táplálod mindazokat. Mű szegény bünös, háládatlan és engedetlen vétkes Atyáktól s anyáktól származott számkivetett szolgáid és szolgáló lányaid ez mái napnak is kezdetire jutván, alázatosan mútatjuk be szent Felséged eleiben minnen magunkat és reggeli ajándékok gyanánt hálaadó és tégedet az Égig magasztaló áldozatokat nyujtunk a te szent Felségednek, az te minden időbeli mivelünk közlött és rajtunk atyai képpen be tellyesittetett lelki, testi jó tétéményeidért, szerelmes Fiadban müreánk kiáradott és kiterjedett buzgó szeretetedért, velünk való hüséges daykálkodásodért és az te haragodnak sokszori méltó bosszu állásodnak gyakorta való megcsendesedéséért."

Mértékfeletti az Isten iránti hódolat s hasonló a megalázkodás: „Száma nincsen Uram az te sok jótéteményidnek és irgal-

masságodnak". „Mü szegény bünös atyáktól, anyáktól származott számkivetett szolgáid és szolgáló leányaid, méltatlanoknak itéljük minnen magunkat arra, hogy a te egeidet szemléljük, avagy csak egy szempillantásig is a földnek szinén tartassunk, annál inkább hogy környülmetéletlen ajkainkkal az te makula nélkül való szent nevedet emlitsük." A Jézushoz való viszony kifejezésére ilyen szavakat használ: „Szerelmes szent fiadat mü érettünk az mü váltságunkra adtad, az eo drágálatos vére által amaz ujj szövetségnek rothadatlan és eorökké maradandó igéreteit müreánk kiárasztottad eotet az anyaszentegyháznak fejévé tévénn az ellenkezéseket s az közben vettetett falnak válaszát elromboltad az ijás nehéz ceremóniákat, mellyek az külső rendtartásokban voltanak helyeztetve, az eo testének általa eltörlötted, mennyégben az te dütsőségednek jobbjára ültetted, halhatatlansággal, dütsőséggel megh ékesitetted és mi bizonyos üdvességünknek sáfárává tetted." Jézus Krisztust engesztelő áldozatnak mondja büneinkért; várja „dütsőséges megjelenését" „szerelmes fia jobb keze felől óhajt megh állani" „kinek általa teneked egyedül legyen a mindenek felett való dütsőségh és imádás."

Tizennégy hosszu imádságban ennyi, ami Jézus Krisztusra vonatkozik. Jézus vérének nagy jelentőséget tulajdonit s mégis messze távol áll a bünmosó áldozat hitétől. Egészen Istenre támaszkodik, tőle várja üdvét, életét s jövő boldogságát. Mondhatjuk, hogy egészen theistikus krisztiánus.

A Jövedétsi neve alatt egybe foglalt imádságokban a kor felfogását jellemző számos más igen érdekes kifejezéssel és szöveggel találkozunk.

A szentlélkkel foglalkozva igy imádkozik: „Szentely megh Ur Isten a te szent Lelked által. Adgyad a te szent lelkedet az ki az mü erőtlenségünkben legyen mü nekünk erősségünk stb." Tehát az ugynevezett Háromság harmadik tagját távolról sem tartja személynek, hanem a mai felfogásnak is megfelelően, isteni erőnek, amely bennünk munkálkodik és jóra vezérel.

A hét napjaira szóló imádságokon kivül vasárnapokra is irt: Tizenkettőt (12) a prédikációk előtt, néhányat prédikáció utánra szintén. A hétköznapi imáknál sokkal rövidebbek és egyszerübbek. A reggeliben igy szól: „Ez elmult étczakának rettegtető, félelmetes sötétségéből is e mái szent napnak kivánatos világosságára, ennyire

való szenvedhető állapotban hoztál és juttattál, mostan is a te szent nevedbenn való öszve gyülekezésünkre, a te szent igédnek hallgatására és tanulására elégséget és alkalmatosságot adtál és szolgáltattál. Áld megh és szenteld megh ez mostani szent nevedben való öszve gyülésünket, szent szined előtt való megjelenésünket."

Jövedétsi idejében jelent meg a fennebb ismertetett 1695. évi könyvecske, melyet Koncztól és Jövedétsitől származottnak mondottunk. Jövedétsire gondolunk az Imádságos Könyvecske tartalmát olvasva, mert alig képzelhető, hogy a Jövedétsi plebánussága idejében (1700) kiadott könyvben része ne lett volna. Zavarba hoz, hogy a most ismertetett imádságok kézirati gyüjteményéből egyre sem akadunk rá a nyomtatásban. Talán annak kell tulajdonitnunk, hogy ezek a „mindenrendbéli keresztyén ember" tehát a köznép igényéhez voltak irva és kiadva. Bizonyosra veszem, hogy több darabnak Jövedétsi volt az irója.[1]

Érdemes tájékozódnunk, mert ez a nyomtatott könyv már egyben hivatalosan unitárius is, mint a később (1746.) megjelent Szentábrahámi-féle.

Előszónak minősülő legeleje:[2]

Az könyörgésben való Ayitatos buzgoságnak kérése, kivel az könyörgő személy minden imádkozásnak előtte élhet igy:

Mindenható, irgalmas Ur Isten, ki kegyesen parancsolod, hogy téged szükségünkben mi emberek segitségül hijunk, neked könyörögjünk: Én szegény nyomorult bünben esett ember, könyörgök te szent Felségednek, adgyad nekem igireted szerent a te

[1] A hűség kedvéért, de azért is, hogy jeleseink emlékét amennyire elkerülhetjük, meg ne sértsük, megjegyezzük, hogy a XVII. évszáz végefelé több olyan papja volt a kolozsvári egyházközségnek, akik sokat irtak. Bedő Pál, aki 1672-ben jött haza, Kénosi szerint könyörgéses könyvet irt. Kénosinak meg volt. Ez a jeles plebános, mint egyben tanár is, zsidó és kald nyelvből is forditott. Baumgarten Bálint könyörgései (latinul) értékesek voltak.

[2] A főiskola könyvtárában levő csonka példány tartalomjegyzéke érdekes és tájékoztató: Reggeli könyörgés. Más reggeli imádság — 3. Délre való imádság. Asztaláldás. Más. Hálaadás étel után. Estvéli könyörgés. Más estvéli imádságok. A teremtésért, megváltásért és megszentelésért való hálaadás. Büneink bocsánatjának kérése. Bünbocsánatért való könyörgés. Igaz hitért való könyörgés. Az ifjuság és leányzók könyörgése. Fejedelemért való könyörgés. A fejedelemség alatt valók könyörgése. Boldogságos életnek végéjért való könyörgés. Nehéz betegségkor való könyörgés. Foglyokért és betegekért való imádság. A házasságbeliek könyörgése. Utonjárásban való könyörgés.

szent lelkedet, ki engemet kegyelmesen igazgasson, hogy téged örök igaz Istent tiszta szivbéli buzgósággal, a te akaratod szerént, minden idegen Isteneket hátra hagyván, kevélység és negödségből származott hivságos magam mutogatása nélkül, hütből imádhassalak, a te velem való sok jó-tétedért, elmémnek hűséges reád figyelmezése szerént, alázatos álhatatossággal, hálákat adhassak tenéked. Adgyad továbbá én Mennyei sz. Atyám, hogy minden szüksegimet, mellyekért könyörgök, kételkedés nélkül elhihessem, hogy ha sz. neved tisztességére, lelkem üdvösségére, felebarátim előmenetekre léjend, alkalmatos időben megadod énnékem, nem az én méltóságomért, hanem sz. Fiadért, kinek általa sz. Felségednek légyen dicsiret, tisztesség és hálaadás, most és mindörökké Amen.

A jellemző kifejezéseket közöljük:

Örök, mindenható felséges Ur Isten, ki az éjnek sötségét eltörléd. az napot feltámasztod, ez földnek kerekségét azzal szépen megvilágositod, minden élő állatokat a te sz. szárnyadnak nyugodalma alól felköltesz, kibocsátasz, erőt adsz azoknak, időket és alkalmatosságokat szolgáltatsz és minden állatokat az te jóvoltodból legeltetsz és táplálsz ... szent szárnyad alatt kegyelmesen megőriztél ... a te szent lelked által tebenned való hitünknek öregbitésére ... méltóztassál mi mennyei sz. Atyánk, a mi szivünknek sötétségét eltörölnie, az te szt. nevednek igaz isméretit szivünkbe, lelkünkben felgyujtania hogy annak sz. világosságában járhassunk szentségben és igasságba szogálhassunk ... Mert csak te szt. Felséged az az Isten kit illet minnen földén egyedül az az Js. Kr. által örökké megmaradandó tisztesség, dicsőség, ditséret, hálaadás és imádság ... hogy lássák Uram velem együtt a te hiveid rajtam áldásidat ... a te szt. angyalid legyenek én velem hogy az gonosz ellenség az ördög én rajtam hatalmat semmiképen se vehessen ... örök áldott Ur Isten ki csak egyedül tész csudákat ez földön. Támaszd fel én reám a te kegyességedet az én elmém homályosságának megvilágositására. ... add hogy letévén a sötétség cselekedetét minden nap járhassak csak a te sz. akaratadon, minden állatoknak legeltető Istene ... nyisd fel az egeket,„ nedvesics meg alkalmas időben a földet, oltalmazd meg hévségtől, rogyától, kőessőtől, minden veszedelmes égi háborutól ... hogy élhessünk békességben a te szárnyad alatt. Ne engedd hogy oktalanul, nem szükséges étellel és itallal magunkat terhelljük, melyel áldott javai-

dat vesztegetnők készen várván a te sz. fiadnak dicséges eljövetelét. Elégits meg a te szent igédnek és szent lelkednek mennyei eledelével. Megoltalmaztál minden iszonyu vétkektől melyekre a te híveidnek ellensége a Sátán indithatott volna minket. Mi is estvéli áldozat helyett szivünket és lelkünket tehozzád felemelve dicsérjük, áldjuk, magasztjuk a te dicsöséges nagy nevedet. Nincsen sem égen sem földön ki nekünk árthatna, csak te hozád függesztjük a mi szemeinket, tehozzád emeljük a mi fohászkodásunkat. A te szt. felségedet várjuk, előmenetünket, adj mi nekünk lelkünkben igaz vigyázást, mert csak a te szt. felséged egyedül az Isten kit megillet menyen földön az Ur J. Kr. által örökké megmaradó tisztesség, dicséret, hálaadás imádat. Kezemet felemelem tehozzád és estvéli áldozattal tenéked. Dicsérd azért én lelkem az Urat az én szivemben és éneklek az én Istenemnek mig élek bünbocsánatért, moss meg engem minden vétkeimből. Ad hogy Jézus Krisztus lakhassék hitnek általa az én szivemben ... hogy ő benne plántáltassak s mind végig megmaradjak.

Az „*Igaz hitért való könyörgés* szépen zengő unitárius kifejezéseiért méltó részletesebb közlésre: Mindenható örök áldott Ur Isten, ki vagy a mi Urunk Jézus Christusunk és a világosságnak szent Attya: szent felségednek alázatosan könyörgök, minthogy az igaz hit nem emberi erőből és elméből vagyon, hanem te szent ajándékodból: ennek okáért szerezz énbennem szent lelkednek általa oly világosságot és értelmet, hogy mind tégedet, mind a te szerelmes szent Fiadat, a mi Urunk Jézus Christust, igazán és ugyanvalóan megismerhessem. Hogy méltó legyek járni a te utaidon és az én hivatalomban, szentségesen viselhessem az én életemet. Adgy erőt, nekem a te dicsőségednek gazdagsága szerint, hogy az Ur Jézus Christus lakhassék hitnek általa az én szivemben, légy segitségül az én hitemnek, hogy gyarapodást vehessek és én ő benne a te szent Fiadban beplántáltassam és ő benne megépülhessek és mind végig ő benne megmozdulhatlan maradhassak.

Én édes Istenem, viseld gondomat és oltalmazz meg a te szent igazságodban, az igaz hitben, hogy el ne tántorodgyam és el ne téveledgyem annyi sok változásokban. Ez felett ad meg Ur Isten hogy az én hitem, ne légyen megholt hit, vagy csak valami emberi erőtlen vélelkedés minden erő és cselekedés nélkül, avagy gyümölcstelen: hanem légyen életten cselekedő az keresztyéni sze-

retetnek általa. Hogy az igaz hitnek és bizonyos reménységnek idvességes végit elérhessem és magának vehessen a te áldott szent Fiad, kinek, általa legyen dicséret és tisztesség szent Felségednek. Amen.

Ebben a nehány mondatban tömören, találóan és mégis kimeritően benne van az egész unitárius hitvallás a hit főtárgyairól. Vann benne hitvédő és hiterősitő tartalom. Van bizó alázatosság. Erdemes, hogy a ma unitárius papja és hitvallója alaposan átgondolja.

A XVIII. évszáz termékei.

Kissolymosi Koncz Boldizsár esperes, 1734—1760-ig pap, aki 102 temetési, 13 esketési, 410 ünnepi és vasárnapi beszédet hagyott hasonló nevü fiára.[1] Bármennyire csábitanak is a már megelőzőleg felsorolt irók, s főleg Almási M. unit. püspök, Dimény Pál, Pálfi Zsigmond püspök, Kereszturi Sámuel, Ferencz Tamás, Fosztó Uzoni István, Bencze Pál s még mások imádságai, Szentábrahámi L. Mihály könyörgéseit vesszük tanulmányunk alá. Ez a vaskos kötet 1746-ban jelent meg először, majd 1826-ban és legujabban 1906-ban Csifó S. szerkesztésében, tehát könnyen hozzáférhető és az itt jelzett módon tovább tanulmányozható.

A nagy püspök már nevével is vonz, de sajnos e könyvön a neve nem szerepel. A szerző mondja: azon ne nyugtalankodjál, ki irta, mert nem magának akart hirt, nevet szerezni, hanem tégedet kivánt segélleni, hogy akármi szükséged adja elő magát, legyen előtted példa amely szerint nagy alázatosságban beszélgess Isteneddel.“ Ezen könyvecske a könyörgésekre csak utmutató... soha ezen könyvecske tőled el ne maradjon, hogy valamikor és valahol könyörgésre való szükséged vagy buzgóságod érkezik, elé vehesd és imádkozhassál,“

Helyesen mondja a cimben, hogy *sokféle szükségeinkhez alkalmazott könyörgések,* mert valóban 144 könyörgés szavaival látja el az imádkozni óhajtót az életnek minden viszontagságára.

Szentábrahámi mint ifjú végigszenvedte kolozsvári, tordai és más templomok megszállását, elfoglalását. Most mint püspök tehetetlenül szemléli.

A nagy szenvedések s még nagyobb veszteségek és pusztu-

[1] Kozma Mihály, kinek imádságai (140) rövidebbek beszédei (160).

lások örvényében az életért küzködve, az imádság hangján szól. Az ő könyörgései a XVIII-ik évszáz unitárius elégiája. Felölel minden alkalmat. Ugyanazt akarja valóra váltani, amit elődei, a nagy imádkozók, első rendü és mindennél kivánatosabb emberi föladatnak tartottak: közelébe jutni Istennek, megnyerni az ő atyai tetszését alázatos szivből jövő fohásszal, dicsőitő magasztalással és alázatos kéréssel. Azért irja és adja könyvét, hogy „légyen előtted példa, amely szerént nagy alázatosságban beszélgess a te Isteneddel és e szerént naponként, vagy óránként, gyakorolván magadat, imádkozni tanulj."

Az unitárius lelkipásztor nem tartja fönn magának a lelkiüdv megszerzése eszközét, a gyónást, a kiengesztelődést és a bűnbocsátást. Istennél a bocsánat. Beszélgetni kell Istennel a maga érzése szerint s még azt sem kivánja, hogy csak e könyv szavaival imádkozzék. E könyvecske csak utmutató. De az élet utaira mindenkor szükséges és hasznos, tehát „ezen könyveske tőled soha el ne maradjon." Az imádkozás módját megszokván, e könyv nélkül is imádkozhatsz „csak sóhajtásoddal is vagy lassu fohászkodással, melyet mások észre sem vesznek."

Mély áhitat és gyermeki bűnbánat vezeti Isten szine elébe! Megható az a szelid alázatosság, mellyel Istenéhez közeledik, de nem kevésbbé nyugtat meg a bizalom, mely fölbátoritja, a hit, amely vigasztalja bármily helyzetben is.

Őszintén szól: Oh kegyelmes Istenem, oh irgalmassággal bővölködő édes Atyám, jó dolog a te nevedet dicsérni, te rólad soha el nem felejtkezni. Jó dolog terólad mind a te szentházadban, mind különös hajlékainkban emlékezni, minden napon hirdetni kegyelmességedet és igaz mondásodat minden éjjel. Én is szegény nyomorult bűnös ember, vallást teszek te előtted, hogy nagy lelki kivánsággal igyekezem tégedet áldani, kegyelmes dolgaidat felmagasztalni lelkemnek egész öröme az, ha tiszteletedben gyakorolhatom magamat, éjjel nappal tégedet szolgálhatlak. Inditsad fel én bennem az imádságra való hajlandóságot, gerjeszd arra szándékozó indulatomat, hogy szüntelen és minden alkalmatossággal kivánjam nevedet felmagasztalni."

Szüksége van erre az Istenhez közelségre, mert sok az ellenség és fájdalmas az üldözés: a méltatlan vádak méjjen megsebesitik a mi lelkünket. Mint éles tör módjára szivünket általjáró be-

széddel szorongattatunk. Jöjj el hamar segedelmeddel igaz biró, ne engedjed, hogy a mi ellenünk való nehéz szók az emberek szivében olyan hathatósak legyenek, hogy tudományunk is, azért megutáltassék." Őszinte, nyilt szóval kéri Istenatyánkat, a szivek vizsgálóját: mutass szabadságot a lelkiismeret szerint való vallástételre, az erőszaktól szabaditsd meg népedet, szentfiadnak ellenségit ne engedjed, hogy örökségeden uralkodjanak, az igazságnak esmeretit ne hadd, hogy az igazsággal kénytelenittesenek bujdosni. Adj szabados gyülekezeteket minden helyeken az igazság mellett való vallástételre. Ne tartassék fogva az igazság és az uton ne tartassék, oh mennyei király zabolázd meg a halalmasokat.[1]

Ámbár nagy szerepet tulajdonit Jézus Krisztusnak az élet nyugalma, boldogsága és üdvössége megszerzésében, mindig Istenre támaszkodik. Istent tartja mindenben mindennek. Az egyetlenegy Istentől és általa vagynak és élnek mindenek. Isten kibeszélhetlen bölcsesség, jóság, irgalmasság, dicsőség, szentség és kegyelmesség. Ő a vigasztalás, az igazság, a könyörület, a kegyesség, a békesség, a gondviselés, a mindenhatalom, az örökkévalóság, a reménység, az igaz itélet, ő a teremtő és gondviselő, ő a a vigasztaló, a megbocsátó, a nagytanácsu, a megfoghatatlan gondolatú, a rettenetes itéletű, ő uraknak ura, királyoknak királya, az igaz biró, a vigyázó kegyes atya, mindeneknek kezdete, minden ajándéknak szabadon osztogatója, minden teremtett állat nagy gazdája, az ember lelkének öröme, mindennek tudója, mindeneket tápláló, erős bosszuálló, életnek és halálnak ura, szabados ur, csudálatos munkáju nagy Isten. A biblia mindkét részében talált jelzőket, az összes fizikai és metafizikai kifejezéseket alkalmazza és az ismétléseket gondosan kerüli. Első tekintetre észrevehető, hogy az iró a biblia kifejezéseihez és szavaihoz ragaszkodik. Azt is megállapithatjuk, hogy az ótestamentum erőteljesebb kifejezései uralkodtak tollán. Irónk deista, ámbár a bosszuálló és büntető Urat (Jehova) ritkán hivja segitségül, mert az egyén, az egyszerü ember lelkét akarja megnyerni az imádkozásra. Midőn tehát Istent ugy irja körül, mint nagy hatalmat, vagy mint gondviselőt és vigasztalót, egyaránt azt akarja, hogy az ember higyjen, bizzék iste-

---

[1] Mária Therézia alatt a kitartó unitáriusoknak sokat kellett szenvedni vallásuk miatt. Gyakran kellett bujdosniok, ha nem engedtek a földesur parancsának.

nében és nagy alázatossággal beszélgessen vele. Tehát Szentábrahámi a templomon kivüli áhitatosság, vigasztalás és boldoggátevés nagyszerű célját tartotta szemelőtt.

* * *

Imádkozóink és énekiróink eddig megismert stilusából és hitfelfogásából szembeötlően vonult föl előttünk Jézus Krisztus nevének és földi hatalmának fokozódó szerepeltetése. Már megjegyeztük s nem is lehetett másképpen, minthogy a püspökök és a kolozsvári főpapok, kik mindig szoros ellenőrzés alatt voltak, nemcsak óvatosságból, hanem talán inkább demonstrációból, igyekeztek szerepeltetni ezt a dicső nevet „mert nem adatott ég alatt más név, mely által kellene megtartatnunk“.

Koncz Boldizsártól, Jövedétsitől idézett szavak és kifejezések egészen az istenitésig mennek. Már figyelembe ajánlottuk, hogy a kéziratok alapján nem lehet teljes biztonsággal eldönteni a szerző azonosságát, de mégis látszik, hogy a deési egyezséget s a fejedelmek fenyegetését szem előtt tartották, sőt bizonyos lojalitásból tulzásba is vitték unitárius papjaink.

Szentábrahámi christologiája nem fokozza, de nem is csökkenti ezt a buzgóságot, mert magánhasználatra szánt imádságaiban is széltében találkozunk ilyen kifejezésekkel: Ur Jézus, mivel szenvedtél és megkisértetél, mint az emberek a bűntől megválva, légy segitségül nekünk is, kik naponként kisértetünk. Oh Istennek ártatlan báránya, mivelhogy megölettél és megváltottál, végy dicséretet, dicsőséget, hálaadást és tiszteletet minden néptől és nyelvtől szent Atyádnak dicsőségére. Jézus békességnek fejedelme, mennyei király, ki megengedted, hogy véred kiontassék és azzal békességet csináltál „mutasd meg most is hatalmadat és csinálj békességet azok között, kik neveztetnek a te nevedről.“ Várja Krisztus eljövetelét és „bizonyos, hogy a hol a Krisztus vagyon, én is ő nékie méltatlan tanitványa ott lehetek és engemet mint ő testének tagját, ő tőle sem élet, sem halál el nem szakaszthat“, „méltó a megöletett bárány, hogy vegyen erőt, bölcseséget, dicsőséget és áldást, mert megölettetett és megváltott minket az ő vére által. Az ő halála által szabadulást szereztél a halálból és az örök életnek örökségére felvettél“. Mosogass meg az Ur Jézus Krisztusnak szent vérével, teremts én bennem új szivet, új lelket“.

Ez a rövid áttekintés két eredményt mutat. Egyiket azt, hogy hogy az iró Istent az ó-testamentum, Jézust az új-testamentum nyelvén szólaltatja meg. Sőt azt is, hogy a messzianizmus hatását nem tudta elkerülni. Mégis, ha az egész könyv szellemét, gyakori kifejezéseit tartjuk szem előtt, a tizennyolcadik évszáz unitárizmusa ez, s egyben biztos alap a továbbfejlődésre és haladásra. Számos helyen imádkoztatja könyve olvasóját az igaz hitért, melynek elvesztésétől óvja. A mi előttünk idegen, azt ő széltében mondja ilyen szavakkal: az Ur Jézus Krisztusnak Szent Vérén kerestél magadnak Szent Nemzetséget és fogadtál Fiakat, Leányokat, a Jézus Krisztusban való hit által."

Jézus vére nagyon gyakran jő ajakára, az apokalipsis bárányát sokszor idézi, s mégis csak Istentől várja a kegyelmet, irgalmat, idvességet Jézus Krisztus nevében, ő általa kinek „Isten akaratából legyen dicséret, dicsőség mindörökké".

A bibliához oly szorosan ragaszkodik, hogy az ott és akkor nagyon gyakori fogalmakat, kifejezéseket, széltében használja. A sátán-ördögh, az angyalok, a szentek serege szünetlenül környezte iróink gondolatát s hitüket is. Ilyen volt a világról és a természet törvényeiről való fogalmuk, de igy uralkodott a legjobbak fölött is a biblia frazeologiája.[1]

A papok nagy többsége sem régen, sem azután nem irt imádságot s a másét használta, vagy pedig szabadon és nem szabadon használt szavakkal imádkozott. A Consistorium 1747-ben kénytelen volt így intézkedni: „Némely atyafiak extempore imádkozván, gyakorta botránkozásokat ejtenek, olyan szókat elegyitvén könyörgésekben, melyek keresztyén emberhez nem illenek. Végeztetik a G. Consistorimtól, hogy az atyafiak kidolgozott könyörgésekkel éljenek, azokban szentirás szavai legyenek, átkozódó szókat elkerüljék és olyan szókkal könyörögjenek, mellyeket a hallgatók is értsenek, külömben a Synodusra evocaltassanak.[2]

[1] Olyan érdekes a XVI—XVIII. évszázak krisztologiája különösen unitárius viszonylatban, hogy nagyon kivánatos a vele foglalkozás.

[2] Érdekes, hogy Szentábrahámi a könyörgéseit a rendeletet megelőző évben adta volt ki. Ámbár magánhasználatra szolgáltak, tanulhattak megfelelő és helyes kifejezéseket belőle a papok.

A XIX. évszáz imádságos könyvei.

A XVIII-ik évszáz Szentábrahámijával az ő munkája méretéihez viszonyitva, igen röviden kellett foglalkoznunk, hogy időnk és terünk jusson a XIX-ik évszáz két nagy imádkozójával: Koronka Antallal és Albert Jánossal foglalkozni. Mindkettő kitünően gazdag és korához mérten, szép magyar nyelven ir. Koronka 1844-ben még küzd a kifejező szavakkal. Albert ajakáról gazdagon szárnyal-nak a szép mondatok.

Koronka fennebb megismert iróinktól lényegesen eltér. Nála csaknem hiányzik az Istent dicsőitő áradozás. Az olvasóról tudja hogy Istent mindenekben mindennek hiszi és bizalommal fordul hozzá. Szereti a „Szent Atyánk" kifejezést s a szent szót széltében használja. Az imádság bevezető soraiban néha „Atyánk a Jézusban" formát ir, de, általában, Jézussal ritkán foglalkozik. Annál inkább a természettel s a napok változataival, mint természettudós. Erre utalja már az is, hogy reggeli és estvéli imádságokat ir. De el sem menekülhet a természet elől mint falun élő és a csodás természetet szemlélő ember. Nyelve többször festői, emelkedett, de igen érzik rajta a classikusok hatása és hogy a magyar irodalom még mindig a latinismus nyügét hordozza. Hiányzik belőle az evangéliumi melegség, ellenben annál több az erőltetve válogatott s egyben erős kifejezés, melyek ma sértik az imádkozó izlését.

„A te dicséreted zeng az estharang andalitó hangjában, mint az aklokba siető nyájak ártatlan bőgésében." „Hány házaknál virasztottak anyakénok . . . vagy halálvonaglások akadozott nyögései. A mély álomba merült állatok vérere sebessedik. Ne legyen a kebel kinos forradalmak tanyája. A durva göröngyök alól viritó vetések kiességében ismerjünk reá a halál hantjai alól kikelő élet képére, melynek első zsengéje Jézus."

„Öntudatunk jégkezét érezzük szivünk felett." Meglepően festi a templom hatását: „Midőn hallgatás vonul a szent falak közé, az est lágy szellője veszi át a hálahangokat, meglebbenti a mezei munkás hajfürtjeit, megingatja a harmatra nyiló virág illatos töltséreit, a törpe bokrot s magas lombokat, hogy teljék be minden vidék neved emlegetésével . . . Pazar képei vannak: egy erőtlen lélegzetvétel törvénye éppen oly bámulandó bölcseségre mutat, mint az égrázó dörgések. Egy nap öröme is kifejezi a századok sorsában megdicsőült isteni kegyelmet. Erős szociológus, szereti a

munkásnépet és számtalanszor rámutat foglalkozása előnyeire. Ostromolja a puha, tétlen élvezőt. A rosszérzésüt, a csalót, a háládatlant: „azoknak álmát, kik felebarátikat megcsalták, fenyitőleg szaggasd meg, hogy legyen főgondjuk megbékélni a megkárositottal.“ „Az éldeletet szerető puhult nép indul ki szobájából: kostolni a hevét vesztett nap enyhitő levegőjét.“ „Ne békétlenkedjetek a külömbségért terheltebb jámborok . . . van jutalmazó élet a siron tul, melyben a bosszantó külömbségek megszünnek.

A munkást messze kerüli a bűn. Sátán rabja a tunya. Hazát és egyházat szeretni tanit, mint az idő lelke hozza magával, érezzük hazánk és anyaszentegyházunk szükségét, alázattal, tettel, áldozattal emeljük azoknak boldogságát.

Látszik, hogy Koronka a szabad ég alatt tisztult levegőt szitt. Nem bántja a sok bú, gond, mint elődeit. Neki már lehet nyiltan hirdetni, amit elgondol. Sőt valósággal tobzódik a felszabaditott sajtó előnyeiben. Ő szüntelenül tanuló bölcsész, aki csak azért irt imádságokat, mert nem volt theológiai katedrája, sőt neki annál is több, bölcsészeti tanszék kellett volna. Hogy sem egyik, sem másik nem állt rendelkezésére, fölhasználta a papság előnyét s feltárta a képzett olvasók „az el nem fogult keresztény lelkek előtt“ tudását és fantáziáját. A négy évszakra irt 28—28 imádság előtt német költőkben gyönyörködik. Mintha a Marx szelleme környékezte volna, ilyen kifakadásokban leli örömét: „érleld meg korunkat minden szép törekedésnek elfogadására, mi inséget enyhit, személyt, vagyont bátorságosit, jólétet terjeszt s elvetni minden babonát és előitéletet, melyek között tesped a lélek, vesződik a szorgalom s egyik nemzedék a másiknak adja át a *népinséget.*

Oly bőven áradozó minden tárgynál a fantáziája, hogy csak nagyon nehezen tud egy-egy imádság végére jutni. Ő filozofál, de Isten a szent Atya old meg minden nagy kérdést. Küsködés (!) és nyugtalanság az élet-jutalom az öntudat a földön, dicsőség az egekben. Ha csillagok közé helyezzük is büszkeségünket, lefoszlanak a képzelődés Babelei, romaik alá temetve imádóikat. „Mit magával hozott el is viszi a bujdokló szerencse. Ősszel igy magyaráz: emberek közé kerültek a mezők örömei . . . de nincsenek elveszve azokra nézve, kik házuk körében feltalálják . . . Könnyeink nyomán hitvirágok kelnek . . . Piruljon el és érezze élete csorbáját, ki nem ismeri a Krisztust . . . Igy vigasztal: a megvalósodás órája szebb a

remény álmainál ... sokszor lesznek zordon, kietlen éjek ... ne engedd, hogy hitünket zavarják, némuljatok el nyugtalankodó érzelmek, egy végtelenül hatalmas bölcs jó Atya vezeti küzködéstöket.

Kegyelmes Atyánk téged keres a hideg ég alatt is lelkünk forró kivánata ... Hála neked, hogy e szép gerjedelem nem maradott ki alkottatásunkból ... Mily szép és boldog teremtés az ember, midőn egymásban örömet talált... Mi hozzád fogódzunk hitünk karjaival.

Koronka stilusa nagyon próbára tett bármely olvasót.

Irt a szép nem számára. Terjedelmes könyve, a magányban lakóknak, templomba járóknak szól s az évszakok szerint ellátja olvasóit s az élet viszontagságaira is gondoskodik fohászokról, imádságokról, elmélkedésekről. Nagyon igyekszik a gyöngébb nem hangulatához alkalmazkodni, de a fennebb megismert Koronka marad itt is. Véd az elhagyottság kisértései ellen, serkent imádkozásra, bűnbánatra, jobbulásra. Kifejezései itt is igen gyakran burkoltak. „E nem keze alól kikelő embernyom, midőn kilép ártatlan körünkből, vigyen vallásos érzést a világba, s midőn későbben ismét visszavágyik a mennyegző küszöbén körünkbe, méltó legyen nememből is józan itéletet s méltánylatot várni kölcsönösen kimélő indulatért“. Mondatai olykor végére mehetetlen hosszuk.

Most jutunk az utolsóhoz: last but not least. Albert János a Ferencz József barátja, aki imádságos könyvének inspirálója. Ferencz József a Keresztény Magvető szerkesztője emelte ki Albert lelkéből az első imádságokat és az egész: *Imakönyvet* templomi használatra. Nincsen ma imádkozó unitárius pap, aki a kolozsvári templomban a hétköznap reggeli imádságokon ne használta volna az Albert János könyvét. A papi szék őrizte a legujabb időig. Ő is átimádkozza az egész esztendőt, a heti és az ünnepi alkalmak szerint.

Albert az evangelium tiszta vizéből merit és a mély hit melegével heviti érzelmeit. Közel érzi magát Istenéhez és oda emeli az imádkozót. Ő a tiszta szeretetre vágyik, a lélek mély tiszteletével áldozik. Bevegyül a mindenség szent énekébe. Az egek tükrében látja a szépséget. Boldog, mikor Istennel lehet és imádkozhatik. Hálás, hogy Isten Jézust adta, hogy elvezessen neve ismeretére és tiszteletére. Oltár, nemcsak a mi keblünk mélyén, hol buzgóságunk szent tüze ég, hanem a nap, a hold és minden csillag. Érezi,

hogy vétkes örömünkben boldogok nem vagyunk. Lelkiismeretünk előtt kell számolnunk, de Isten elébe kell járulnunk minden reggel, minden este, s a szent ünnepeken. Jól eső érzés és áhitat fog el, bármikor zeng ajkunkon, van szemünk előtt kedvesen, gyöngéden szóló fohásza, sóhaja, bánata, hálája az Albert János imádságos könyvének.

Nem kisérjük tovább, de kérjük az Isten elébe siető papot, ha nem viszi kezében, vigye nyelvén, szivében, ajakán az Albert János könyvét. Ezzel hatni, imádkoztatni lehet. Ihlet sugallta, ihletet sugall.

Az unitárius papok, lelkipásztorok, mint imádkozók — bár csak futólag láttuk a kiválóbbakat — tiszteletet, jóleső érzést biztositnak ma is, mert meggyőződünk, hogy Istennek voltak alázatos szószólói, a nagy Mesternek hűséges és alázatos követői.

Dr. Boros György.

Dr. Nagyajtai Nyiredy Jenő

nyug. gazd. akad. igazgató.

Hullnak, hullnak, egyre hullnak legjobbjai a magyarnak. Dr. Nyiredy nemcsak igaz magyar, hanem egyben a székelyek legjelesebbje is volt. A kolozsvári unitárius kollégiumban tanult ő is, mint testvérbátyja, a kitűnő és ünnepelt tudós, dr. Nyiredy Géza, kit a halál még inkább ideje előtt szólitott el. Géza a kolozsvári tud. egyetemen dr. Fabinyi mellett s. tanár. Jenő a kassai kir. gazd. tanintézet tanára, már 1892-ben miniszteri kitüntetéssel végez előadásokat a vegytanból s a technologia körül szokatlan jártasságot tanusit. Mint már neves igazgató-tanárt és min. tanácsost a háború Kassán találta, ott a katonai főreáliskola meghivja a vegytani tanszékre kisegitőnek s az intézetet nagyszerüen felszerelte. A cseh betörés Kassán érte, de intézete kincseit az utolsó pillanatig őrizte, önzetlen férfias bátorságával és nem lankadó eréllyel védte a megvédhetőt. Kassai gazd. akadémiai működéséről a legnagyobb elismerés hangján szólnak a miniszteri nyilatkozatok. A csehek elfogták s félévig Illaván raboskodott, de a csereakció utján budapesti lakós lett. A háboru után „a magyarság szervezésének és összetartásának legelső munkása volt". Mint a Társadalmi Egyesületek Szövetségének társelnöke, több mint 40 egyesület életében fejtett ki vezéri tevékenységet. Megteremtője a magyar ifjak külföldi segélyezésének. A Társadalmi Szövetkezetek Egyesülete nevében dr. József Ferenc kormányzó elnök, Szörtsey kormányfőtanácsos, dr. Szontágh udv. tanácsos aláirásával ilyen elismerés szól munkásságáról: „A társadalmi mozgalmak irányitásával párhúzamban igen élénk szerepet visz egyházának, a budapesti unitárius egyháznak vezetésében is és egyedül neki tulajdonitható az országos gyüjtés által elért nagy eredmény, melynek összege ezt a rendkivül hazafias egyház működését volt hivatva biztositni."

1920 decemberétől lakott Budapesten. Lelkes támogatója volt a székely egyetemi és főiskolai hallgatók egyesületének. Az unitárius misszióháznak s az ottani ifjaknak atyai vezérök, útmutatójuk és segitőjük volt az elhelyezkedésben. Irodalmilag is sokat működött és mindent önzetlen lelkesedéssel, nagy hittel és buzgósággal. Az utóbbi időben a misszióház legkedveltebb tartózkodási helye. A sok munka és a korábbi szenvedés 67 éves korában szólitotta el. A főváros díszsirhellyel tisztelte meg.

IRODALOM.

Biró Lajos: *Virágok . . .* 8-ad rét 59 l. Hódmezővásár-
ely, 1932.

Az „Isten mezőin szedett" 10 egyh. beszédből egybekötött virágcsokrot nyújt Biró Lajos h.-mezővásárhelyi unitárius lelkész az olvasónak. Alig találhatott volna jobb cimet könyvének. Mert valóban „Virág" az, amit ad. Gondolat- és szóvirágok vannak itt egy csokorba kötve. Amit igér az iró, azt valóban meg is adja. A virág szép, a virág rendeltetése a gyönyörködtetés. Ezt a célt szolgálja az iró elejétől végig. Ezért tollának varázserejére megszólalnak a virágok. Megszólal a téli jégvirág, az orgona, a gyöngyvirág, a liliom, és a május többi virágai s misztikus hangon adják át üzeneteiket. Mert szerinte lelkük van a virágoknak. De van egy külön „Lélekország", amely e földön vándorló lelkeknek örök hazája. Az iró magas röptü fantáziája megszépit mindent. Mesét mond neki az éjféli óra, a temető fejfái, a kövek között talált koponya, a föld, a hegyek és a fák. Szóval elbüvöl s lelkünket ismeretlen tájak szferájába vezeti.

Azonban, ha az egyes oldalakon nem látnók a bibliai alapigéket, alig hinnők el, hogy ezek egyházi beszédek. Kedves elmélkedések, szép köntösbe öltöztetett meditációk, sajátságos élmények utórezgései, amelyeket gyönyörrel olvasunk. De az egyházi beszéd hivatása nem merül ki a gyönyörködtetésben.

Irálya általában szép, de sok helyen mesterkélt, s igy az élő virágok közé sok művirág is kerül, ami az értelem rovására megy. Ilyenek pld. „Jézus az égi Orgonafa" 6. l. „Szivméhek," „Szeretetméz." 10. l. „Örömhegedü'" 15. l. „Nagyon bizonytalan a „Lélek" jelentése. Mit jelentnek ezek: A „Lélek fehér Orgonája." 6. l. „A szeretet a Lélek égi méze'" „A szeretet virágjának lélek-méze." „Lélek virág." „Lélek-kenyér"

10. l. „A mosolygó lélek aranylása." 15. l. „Lélekország." 17. l. „Amikor feloszlik a test, a lélek mosolya a koponyán újra előtünik." 22. l. Jézus mondja: „Én a Lélek mosolya vagyok." 28. l.? Ezeket az idézeteket szaporithatnók. Általában bizonyos misztikus homály borong mindenik beszéden, amit még nagyban elősegit a tulzottan használt gondolat jel. Unitárius egyh. szónok nem elégedhetik meg azzal, hogy a fantáziát izgatja, hanem hivatása az értelmet világositani, az akaratot elhatározásra birni, s az evangélium igazságai által istenországát a földön előkésziteni. *V. A.*

Szentmártoni Kálmán: A székelykereszturi Jótékony Nőegyesület. Ötven Éve. 8⁰-rét 45 l. Sz.-Udvarhely. Globus, 1932.

A sz.-kereszturi nőegylet gyökérszálai tulajdonképpen még az 1876-ik évre nyulnak vissza s az akkor alakult *fillér-* vagy *társas estély* egyletből indultak ki. De hivatalosan is 1882 febr. 5-én alakult meg. Igy tehát ez az egylet jó 50 évre tekinthet vissza. A lezajlott 50 év alatt áldásos nyomokat hagyott maga után Sz.-Keresztur jótékonysági és kultúrális életében. Karácsonyfa ünnepélyeket rendezett, szegényeket támogatott s azokat saját otthonukban felkereste, az árva-telepen elhelyezett gyermekekre felügyelt, a háboru alatt a hadbavonultak részére meleg ruhákról gondoskodott, szini előadásokat tartott, Petőfi, Jókai és Kisfaludy K. emlékére ünnepélyeket rendezett, háziipari és müvészeti kiállitások útján fokozta az érdeklődést, a székely népviselet visszaállitása érdekében tevékenykedett, az ottani unitárius gimn. felső tagozatának fenntartására szép összeget adományozott stb. Bár müködésében a külső körülmények sokszor akadályozták, mégis kitartással és erős akarattal az ottani társas és kultúrális életnek egyik erős tényezője lett. Mindezeket a történetiró meglátásával és készségével irta meg Szentmártoni Kálmán tanár, aki 1912 óta az egylet lelkes titkára.

Vári Albert: „Kapcsolatok az erdélyi unitáriusok és a hollandiai remonstránsok között." 8⁰ 31. lap. Cluj—Kolozsvár 1932.

Egyháztörténelmünk egyik legválságosabb korába világit be a jelzett füzet, mely a „Keresztény Magvető" füzetei 8 számaképpen jelent meg. Abba korba enged betekintést, amikor a dézsi egyezkedés következményeképpen némaságra kárhoztatott a cenzura, amikor bennt az országban a különböző háboruk és politikai civódások miatt alig lehetett lelki életet élni. Ez a korszak

a XVII. sz. közepétől a XVIII. sz. végefeléig terjedt. Azonban az isteni gondviselés még e nehéz időket is javunkra forditotta. Őseink kapcsolatot kerestek és találtak a hollandiai remonstráns tesvérekkel, akik szellemileg támogattak, anyagilag segitettek. A hollandiai egyetemeket látogatott ifjaink szellemi javakkal meggazdagodva tértek vissza, s itthon világoltak honfitársaik előtt, aminek bizonyitéka az a sok kézirat, amelyet a kolozsvári kollégium nagykönyvtára őriz, de bizonyitéka a Szentábrahámi M. Summa . . . c. könyve, amelyet még ma is szimbolikus könyvünknek tekintünk. Ezeknek a testvéri kapcsolatoknak kiván tüköre és szószólója lenni ez a füzet, amely 15 leiért kapható szerkesztőségünkben vagy az Iratterjesztőnél.

Dr. Iván László: „Régi igazságok új köntösben." 8⁰ 18. l. Cluj—Kolozsvár, 1932. A „Keresztény Magvető" füzeteinek 9. sz. A mély hitü és filozófiai gondolkozásu irónak ez a füzete a liberális teológiának részint a racionálizmusban részint a humánizmusban kicsúcsosodott irányzatai ellen veszi fel a küzdelmet s az ezek által elsekélyesitett vallási fogalmakba kiván új életet, lelket és tartalmat önteni. Ebből a szempontból veszi vizsgálat tárgyává a kinyilatkoztatás és az Isten fogalmát. Az elsőnél különös erővel hangsúlyozza az Isten kezdeményezését, mert a kinyilatkoztatás nem egyéb, mint az Istennek „Önmagaadása'" Ugyancsak az istenfogalommal kapcsolatban a humánista és monista immanenciával szemben védelmébe veszi az Isten transzcendenciáját. Erős hittel és éles látással fejti ki az unitárizmusnak az emberi szabadságra, a predesztinációra, Isten egységére és személyiségére vonatkozó felfogását.

Reformációi emléktünnep. Budapesten a vigadó nagytermében a Magyar Kálvin Szövetség, az Országos Luther Szövetség és a Dávid Ferenc-Egylet közremüködésével a Bethlen Gábor Szövetség október 31-én nagyszabásu reformációi emlékünnepet rendezett, melyen unitárius részről a záróbeszédet *Dr. Tóth* György atyánkfia tartotta. Az érdekes záróbeszédet térszüke miatt folyóiratunk jelen számából ki kellett hagynunk, de alkalmilag közölni fogjuk.

KÜLÖNFÉLÉK.

Olvasóinkhoz. Őszintén be kell jelentenünk, hogy súlyos aggodalmak között zárjuk le a „Keresztény Magvető" 64-ik évfolyamát. Nem azért, mintha szellemileg nem tudnók táplálni. Hiszen munkatársaink készséggel ajánlják fel szolgálataikat teljesen dijtalanúl, amiért hálás köszönetet mondunk. De nagy nehézségek előtt állunk az anyagiakban s aggódunk, hogy lesz-e elég erőnk ezek legyőzésére. Jól tudjuk, hogy kisértetiesen nehéz időket élünk. De ez eggyel több ok, hogy önmagunkról gondoskodjunk. Tápláljuk hát tovább anyagilag is a „Keresztény Magvető"-t, amely a Kriza János, Jakab Elek és Ferencz József szellemi öröksége, amelyet megtartani és fejleszteni becsületbeli kötelességünk. A jelen füzethez postautalványt mellékelünk, kérve, hogy azokon mind a hátralékokat, mind a jövő évi előfizetéseket beküldeni sziveskedjenek. Előfizetés Romániában 200 leu, Magyarországon 10 pengő. *Szerkesztő.*

Egyházi Főtanácsunk ülése és az új lelkészek felszentelése a folyó évről elmarad. Ezt E. K. Tanácsunk az esperes és felügyelő gondnok afiaitól bekért vélemények tulnyomó nagy részével egyezően mondotta ki december 2.-i ülésén, tekintetbe véve a jelen nehéz gazdasági viszonyokat és a bizonytalan helyzetet, amelyek még egy reális, évi költségvetés összeállítását is lehetetlenné teszik.

A szervezeti törvény reformja kérdésével a beérkezett különböző inditványok folytán E. K. Tanácsunk szeptember hó végén tartott ülésén foglaikozott. Megállapitotta, hogy a törvény átdolgozása alapos és hosszas munkát, a történelmi előzményekre, jelen körülményekre, az állammal való viszonyunkra, más egyházak szervezeti szabályzataira stb. kiterjedő tanulmányokat igényel, miket egyházunk küzdelmes helyzete nehezit. —

Megállapitotta, hogy az ügy életbevágóan nagy fontossága, a felmerült vitás kérdések minden oldalról való megvilágitását és nyugodt megfontolását igényli és hogy az egyházkörök közül öt egyházkör a törvény módositásáról még nem is adhatott véleményt s a felterjesztéssel élt három egyházkör sem egyházi főhatósági megkeresésre, hanem az E. Főtanács által további előkészités végett E. K. Tanácshoz áttett, részleteiben ki nem dolgozott, vázlatos tervezetre adott véleményt.

Ezért E. K, Tanács az egységesen megoldandó törvénymódositás megfelelő előkészitésére, a már bekért szakvéleményeken és javaslatokon kivül, egy bizottság kiküldését határozta el, amely a gyakorlatban is érvényesithető eszmék, inditványok és a vallásügyi törvény rendelkezései figyelembevételével, a szervezeti törvény szövegét szükségtelen késedelem nélkül dolgozza át és tegyen olyan javaslatot, hogy azt véleményezés végett az egyházkörök közgyüléseihez s azután az E. Főtanács vagy a Zsinat elé lehessen terjeszteni. A bizottságba delegálta egyházi közügyigazgató, theologiai jogtanár, egyházi jogtanácsos és egyházi titkár afiait; dr. Ferenczy Géza főgondnok urat pedig felkérte a bizottság elnöki tisztségére és arra, hogy a bizottságot legjobb belátása szerint más tagokkal kiegészitse.

Főgondnok úr E. K. Tanács legközelebbi, november havi ülésén számolt be a munka beindulásáról, az anyag összegyüjtéséről, a bizottsági tagok felkéréséről s az egyesek által feldolgozandó törvényrészek beosztásáról. Az egyes részeknek remélhetőleg még a tél folyamán elvégzendő feldolgozása után a bizottsági tagok együttes ülésre való összehivása van tervbe véve.

Melius a nagyváradi hitvitáról. Az Irodalomtört. Közlemények 39. 461. évfolyamában a Zichy-család zsélyi levéltárának missilisei közül Meliusnak két igen érdekes levélét közli Lukcsics Pál. Az egyik levél 1569. szept. 29-én kelt s a Fráter György szolgálatában zsoldoskodó Melyth Györgyhöz van intézve. Arról értesiti benne, hogy: „Mostan bizony oda mennék, de Szent Dienes napján *disputationk lészen Váradon az átkozott Antikrisztusokkal, azért szükség ott lennem, mert azt erős parancsolattal meghagyák. Soha még egy disputationk keményebb nem volt, mint ez, ott kell lennem.* — A másik levele még érdekesebb. János Zsigmondnak hit dolgában való elfogulatlanságára

vet fényt. Megtudjuk belőle, hogy János Zs. a nagyváradi disputa után is élénk levélváltásban lehetett a kemény-nyakú debreczeni prófétával s a hit dolga felől azután is érdeklődött. Ez a második levél Melyth Ferenchez szól. Arra kéri benne, juttassa János Zs. fejedelemhez irt levelét a fejedelem kezéhez: „Uram őnagysága levelét megadák, akiben őnagysága [értsd: János Zs.] sok dologról panaszolkodik. Irja, hogy én irjak mind én magam felől, és mind a Város állapotja felől. Azt is irja, *hogy az hit dolgáról is irjak*, amikor irok. Én te kegyelmedhez küldjem, és te kegyelmed elküldi. Azért mostan irtam őnagyságának bőséggel minden dolog felül, te kegyelmed küldje el." A levél 1570. nov. 26-án kelt. Az is érdekes és jellemző benne, milyen bibliai kenetességű, de bátor hangon leckézteti meg benne Melythet Debreczen megdúlásáért. Ezzel végzi: „Te kegyelmed megbocsásson, mert Isten látja, hogy nem lehetek *néma eb. Trombita, kiáltó szó vagyok. Nem magamtól, de Istenéből szólok."* *P. M.*

Fasizmus és bolsevizmus. Ez a két név két új állami berendezkedési irányzatot képvisel. Az olasz fasizmus fennállásának 10-ik, az orosz bolsevizmus 15-ik évfordulóját ünnepelte közelebbről. Mind a két ünnep nagyméretű volt és fényes keretek között zajlott le. De mégis nagy külömbség volt a két ünneplés között. Az olasz ünnepet a nemzeti öntudat és a belső lelkesedés hevitette ; az oroszt pedig a hatalom és terror kényszere hatotta át. Az olasz nép befelé ünnepelt, szeretettel csüngött hazáján s csoportosult a körül a férfiú körül, akinek láng-lelke és vasenergiája talpraállitotta a romlás szélére jutott országot. Az orosz ünnep pedig piros fényét inkább kifelé igyekezett vetiteni s külső propaganda cél szolgálatában állott. Olaszországban maga a nép ünnepelt; Oroszországban a vezetők sütkéreztek vélt dicsőségük fényében. Az olasz ünnepekeket a nép jólléte, a rend, a nyugalom és a biztonság érzete hatotta át; mig az oroszt a nép szenvedése, nyomora, nélkülözése és bizonytalansága homályositotta el.

Mi az oka annak, hogy ez a két ünnep ilyen ellentétes képet mutat? Az, hogy mig az orosz bolsevizmus a multnak minden kipróbált értékét hamuvá égetni igyekezett, addig az olasz fasizmus mindent, amit az emberi szorgalom és igyekezet a multban jót, szépet és nemest teremtett, felhasznált a jövő épitésére.

Amig a bolsevizmus nem számolt az emberi lélek igényeivel, sőt éppen annak legféltettebb kincse: a vallás ellen inditott kiméletlen harcot, — addig a fasizmus a valláson kivánja fölépiteni a rend, a béke és a nyugalom templomát. Amíg amaz fölforgat családot, társadalmat és gazdasági rendet, addig ez az otthon melegében, a tulajdon szentségében látja a szebb jövő biztositékát. Amig amaz tisztán materiális alapokon igyekszik egy új társadalmi rendet létrehozni, addig ez a lelki tényezők kifejlesztésében és működésében keresi az élet igazi harmoniáját. Ezért volt az egyik görögtüzes és látványos hivatalos ünnep, a másik bennsőséges és megnyugtató népünnep.

Pálffy Mór emlékezete az Akadémiában. A magyar tudományos akadémia november 28-án összes ülést tartott amely alkaiommal a nem régen elhunyt kiváló geológus hitrokonunkról: *Pálffy Mórról* történt megemlékezés. Az emlékbeszédet Wendl Aladár műegyetemi tanár tartotta.

Gyászhirek. *Premysli Lengyel Györgyné—Kövesdi Boér Erzsébet* hiven és nemesen leélt életének 56-ik, házasságának 29-ik évében hosszas szenvedés után, október 4-én Nagyenyeden elhunyt. Gyöngéden szerető hitvestárs, önfeláldozó édesanya, áldott lelkü jó testvér, nemes szivü rokon, testi és lelki szépségekkel ékeskedő nő és egy igazi angyali lelkü magyar nagyasszony távozott el e földről egy szebb és jobb világba. Nagyenyed társadalmának szine-java, a messze kiterjedt rokonság őszinte könnyei között kisérte utolsó nyugodalmára. Istentől szálljon enyhület és vigasztalás a megsebzett szivekre! — *Özv. Demeter Dénesné, szül. Barabás Emma*, élete 50-ik, özvegysége 19-ik évében, rövid ideig tartó betegség után okt. 10-én H.-Karácsonfalván meghalt. Jó kedélyű, jeles erényekkel ékeskedő nő volt, akit általános szeretet és megbecsülés vett körül, mégis az élet megtagadta tőle azt a boldogságot, melyet méltán megérdemelt. De hisszük, hogy gazdag kárpótlást talál ama jobb hazában. — *Dr. Earl Morse Wilbur* barátunkat, aki a Berkeley-i unitárius teológiai Collegenak 25 éven át igazgatója volt s aki hazánkban is megfordult nehány év előtt és igy többek által jól ismert, szomoru csapás érte. Egyetlen fia, kihez szép remények füződtek, életének legszebb idejében, 20 éves korában, f. évi október 15-én Claremontban, Californiában, tüdőgyulladásban meghalt. A csapás feletti

fájdalom annál sulyosabban nehezedik Wilbur barátunkra, mert ő és neje a mult május óta állandóan Krakóban tartózkodnak nem lehettek ott sem a beteg ágyánál, sem a drága halottjuk ravatalánál. Mi a legmélyebb részvéttel osztozunk bánatukban küldjük hozzájuk a szerető testvérnek vigasztaló szavait. — *Nagy kadácsi Inczeffy Ernő* birtokos, ifju életének 30-ik évében Tordán október 25-én nemes lelkét visszaadta teremtő Istenünknek. Egy szép reményekre jogositó ifju élet törött ketté s egy minden jóért és szépért hevülő lélek távozott el e földről. Szülői, testvérei és rokonai könnyezve állták körül koporsóját s szeretettel őrzik drága emlékét. — *Özv. Sándor Mózesné,* ny. körjegyzőné életének 69-ik, özvegységének 8-ik évében november 25-én Kénosban elhunyt. Azon derék munkás asszonyok közül való volt, akikről azt mondja a szentirás: „Keres gyapjat vagy lent és megkészit azokat kezeivel, kedvvel. Fel kel még éjjel, eledelt ad az ő házának és rendel ételt az ő szolgáló leányainak. Gondolkodik mező felett és megveszi azt. Látja, hogy hasznos az ő munkája s éjjel sem alszik el az ő világa. Kezeit veti a fonókerékre és kezeivel fogja az orsót. Markát megnyitja a szegénynek és kezeit nyujtja a szükölködőknek". Préd. 31 v. 13, 15, 16. 19, 20 v. Isten meg is áldotta, mert férjével eggyütt láthatták szorgalmuk és takarékosságak folyton gyarapodó gyümölcseit, amelyek fölött özvegységében is hüséggel őrködött. Az örökös munkában elfáradt teste találjon csendes nyugodalmat, vallásos áhitattal telt lelke pedig bőséges jutalmat a mennyei Atyánál. — *Tordai Borbély Sándor,* a váci orsz. kir. siketnéma intézetnek 34 évig tanára, 25 évig aranyérdemkeresztes igazgatója, a magyar unitárius egyház igazgató tanácsának tagja, stb. december 1 én Vácott, 66 éves korában befejezte földi életét. Izzó fajszeretet és törhetetlen unitárius érzés volt lelkének két fősajátsága. E két nemes érzés vezette élete minden cselekedeteiben, amelyek által köztiszteletet és közbecsülést szerzett magának, ami abban is megnyilvánult, hogy számos jótékony magyar egyesület állitotta az élre vezetőül. Ideiglenesen Vácon hantolták el porhüvelyét, ahonnan kivánságára haza fogják szállitani Aranyosrákosra. Emlékét a messze kiterjedt rokonság és jó barátok serege kegyelettel őrzi.

A szerkesztésért felelős: VÁRI ALBERT.